

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De overdracht van Overijssel: De weg naar staatkundige eenheid in de Habsburgse Nederlanden, ca. 1492 - 1528

Klaassen, Sander

Citation

Klaassen, S. (2022). *De overdracht van Overijssel: De weg naar staatkundige eenheid in de Habsburgse Nederlanden, ca. 1492 - 1528*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448564>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De overdracht van Overijssel

De weg naar staatkundige eenheid in de Habsburgse Nederlanden, ca.
1492 - 1528

Masterscriptie

Geschiedenis – Europa: 1000 - 1800

Naam: Sander Klaassen

Scriptiebegeleider: Dr. R. Stein

Tweede lezer: Dr. R.P. Fagel

Woordenaantal: 17.329

Datum van inleveren: 30 juni 2022

Universiteit Leiden

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Intro.....	3
Probleemstelling.....	4
Historiografie	5
Methodologie	7
Structuur en deelvragen	8
Hoofdstuk 1: Politieke ontwikkelingen in het Sticht	10
Dynamiek tussen de Staten en de bisschop.....	10
De temporaliteit van het Sticht.....	10
De Staten	12
De IJsselsteden	13
De ridderschap	14
De bisschop van het Sticht	15
Gelderse dreiging en Habsburgse betrokkenheid.....	16
Ontstaan Gelderse dreiging	16
De jaren 1510-1525.....	18
Centralisatiepogingen onder Karel V.....	18
Conclusie.....	19
Hoofdstuk 2: De temporaliteitsoverdracht	20
Externe Bronkritiek.....	20
Het verdrag van Schoonhoven	23
De aanloop	23
Het verdrag.....	25
Het verdrag van Dordrecht	29
De aanloop	29
Het verdrag.....	30
De vrede van Gorinchem	34
De aanloop	34
Het verdrag.....	34
Conclusie.....	38

Hoofdstuk 3: Thematisering	39
De spelers en hun belangen.....	39
Terugkerende thema's.....	41
Financiële hulp.....	42
Militaire hulp.....	43
Allianties	44
Gewestelijke soevereiniteit	45
Rechten en privileges	48
Conclusie.....	49
Conclusie	50
Bibliografie	53
Woordenlijst	57

Inleiding

Intro

In concluding treaties, as in everything else, the good prince should look to nothing but the advantage of his people. But when the opposite is done, when the prince considers its more to his advantage that the interests of his people have been reduced, then it is not a treaty but a conspiracy. Whoever are of this opinion make two people out of one – the nobles and the commoners, one of whom profits by the other's loss.¹

Met deze woorden begon Desiderius Erasmus zijn achtste deel uit zijn *Institutio principis Christiani*, voor het eerst uitgegeven in 1516. In dit werk gaf Erasmus uiting aan zijn politieke ideeën, nauw verbonden aan zijn theorieën over ethiek. Erasmus wijdde de *Institutio* aan Karel V, die in het jaar van uitgave koning van Spanje werd.² In naam was Karel V vanaf 1506 ook al de landsheer van de Habsburgse Nederlanden (1506-1555). Zijn aanstelling als landsheer der Nederlanden was echter niet vanzelfsprekend, ondanks het feit dat Karel opgegroeid was in de Lage Landen en er een groot deel van zijn jeugd had doorgebracht. Afgezien daarvan nam de nog jonge Karel in 1515 officieel de taken over van zijn tante, Margaretha van Oostenrijk (1507-1530), de landvoogdes van de Nederlanden. Overigens zou zij nog wel vele jaren Karel's belangen vertegenwoordigen in de Nederlanden. Nadat Karel landsheer van de Nederlanden was geworden, werd hij in 1519 ook verkozen tot de nieuwe keizer van het Heilige Roomse Rijk. Als keizer was het voor hem onmogelijk om lange periodes in de Nederlanden te blijven en het land te besturen.³

Het bestuur van de Nederlanden liet Karel veelal over aan de landvoogdes, maar ook aan landsheren van individuele gewesten als Holland en Friesland. Deze landsheren konden stadhouders zijn maar in het geval van het Sticht, een gewest dat qua grondgebied vergelijkbaar was met de huidige provincies Utrecht, Overijssel en Drenthe, was de landsheer een bisschop, ook wel rijksvorst of bisschop-landsheer.⁴ Gedurende de jaren 1520 kwam het Sticht zwaar onder druk te staan door de acties van de hertog van Gelre, Karel van Egmont,

¹ Desiderius Erasmus, *The education of a Christian prince*, red. Lester Kruger Born (New York 1968), 238.

² Erasmus, *The education of a Christian prince*, 4.

³ Wim Blockmans, *Keizer Karel V: Keizer van een wereldrijk 1500-1558* (Utrecht 2012), 71; H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments: The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge 2001), 93-95.

⁴ J.Ph. de Monté ver Loren en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 2000), 127-129. Andere termen zijn bijvoorbeeld 'kerkvorst' of 'prins-bisschop'.

de hertog van Gelre en graaf van Zutphen (1492-1538). De hertog dreigde niet alleen het Sticht maar ook Friesland en de Groningse Ommelanden te veroveren. Direct ingrijpen van de Habsburgers werd nu noodzakelijk. Na jarenlange strijd en onderhandelingen met de hertog en de bisschop wist Karel V het Sticht aan zich te binden in 1528. Het gewest werd zo onderdeel van de Habsburgse Nederlanden.⁵ Deze temporaliteitsoverdracht van het Stichtse grondgebied kwam mede tot stand door afspraken die werden opgenomen in een drietal verdragen. De bestudering van deze verdragen vormt de focus van deze scriptie.

Probleemstelling

Om de overdracht van 1528 nauwkeurig te kunnen onderzoeken is het essentieel om te kijken naar drie specifieke verdragen. Het gaat om het verdrag van Schoonhoven (oktober 1527), het verdrag van Dordrecht (februari 1528) en de vrede van Gorinchem (oktober 1528).⁶ Deze drie traktaten hebben de temporaliteitsoverdracht van het Sticht mogelijk gemaakt. De verdragen werden gesloten tegen de achtergrond van de Gelderse oorlogen, een periode waarin de positie van bisschop van het Sticht, Hendrik van Beieren (1524-1529), sterk onder druk kwam te staan. De situatie in het Sticht, en de Noordelijke Nederlanden in het algemeen, was dusdanig geëscaleerd dat de bisschop genoodzaakt was om toenadering te zoeken tot de Habsburgse overheid.⁷

Op aansporen van enkele hoogwaardigheidsbekleders, zoals Floris van Egmond en Anthonis van Lalaing, wiens grond ook bedreigd werd door Karel van Gelre, kwam het uiteindelijk tot een overeenkomst in Schoonhoven. In het verdrag werd opgenomen dat de bisschop zijn wereldlijke bezit, het Sticht, zou afstaan aan keizer Karel V. Laatstgenoemde zou als tegendienst financiële hulp en militaire hulp bieden aan de bisschop in zijn strijd tegen de hertog van Gelre. Wanneer de bisschop het geleende bedrag niet kon terugbetalen binnen de afgesproken termijn, dan zou de keizer het bisdom krijgen. Zo zette het verdrag van Schoonhoven de overdracht in theorie al in gang, die enkele maanden later in februari 1528 officieel tot stand kwam en later door de paus beklonken werd.⁸

Aan de totstandkoming van de overdracht kleefden meerdere belangen. Deze werden behartigd door verschillende partijen, waaronder de bisschop van Utrecht, de keizer en de

⁵ James C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2017), 84-85.

⁶ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht – Het Generael-Capittel, 1524 – Het tract. v. Schoonhoven, 1527. – Het tract. v. Dordrecht, 1528. – De peys van Gorcum, 1528. – Betreffende Utrecht in 1525 II*, J.J. Dodt van Flensburg (Utrecht 1838).

⁷ W. Jappe Alberts, 'De middeleeuwen staatkundig beschouwd', in: B.H. Slicher van Bath (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970), 61-69, aldaar 68-69.

⁸ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg.

hertog van Gelre. Deze drie individuen hadden het meest te verliezen, maar hadden tegelijkertijd ook veel te winnen. Daarnaast vervulden gedeputeerden van zowel de bisschop, maar met name die van de keizer een belangrijke rol in de onderhandelingen en verwezenlijking van de verdragen. Zo zijn er dus vele factoren waarmee rekening gehouden moet worden in de bestudering van de overdracht. Allereerst hebben we de overdracht zelf met de bepalingen en voorwaarden die erin staan. Daarnaast hebben we rekening te houden met de context waarin de verschillende verdragen zijn vastgelegd en de rol die de verschillende spelers hadden in de totstandkoming van de overdracht.

Rekening houdend met al deze informatie ben ik tot de volgende onderzoeksvraag gekomen: *in welke mate weerspiegelen deze drie verdragen, die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van de temporaliteitsoverdracht van het (Over)Sticht, de politieke situatie in de Noordelijke Nederlanden omstreeks 1524-1528?*

Historiografie

De overdracht van het Sticht en de gevolgen ervan zijn in de recente historiografie onderbelicht gebleven, met name m.b.t. het Oversticht, wat later bekend werd als Overijssel. In deze scriptie ligt de focus dan ook met name op het Oversticht. Er is eigenlijk geen één werk te benoemen met een eenduidige focus op de politieke ontwikkelingen in Overijssel ten tijde van de troonbestijging van Karel V. Bovendien zijn de meeste steekhoudende werken die in verband staan met dit onderwerp verouderd.⁹ In de recente historiografie heeft niemand, naar mijn weten, de moeite genomen om deze werken te reviseren. Vandaar dat er in de recente historiografie ook geen historisch debat is over de politieke ontwikkelingen in de Noordelijke Nederlanden tussen ca. 1500-1530. Met deze scriptie hoop ik een deel van dit hiaat op te vullen. Bovendien is de geschiedenis van met name Overijssel des te relevanter om te onderzoeken i.v.m. het aanstaand vijfhonderdjarig jubileum van de provincie.

Ondanks dat er in de historiografie maar weinig discussie en aandacht is voor de overdracht zijn er wel extensieve werken uitgegeven m.b.t. de algemene politieke en rechtskundige ontwikkelingen in Overijssel in de periode voor 1520. *De Geschiedenis van Overijssel*, onder redactie van prof. dr. Slicher van Bath, is hier een voorbeeld van.¹⁰ De aanloop naar de overdracht wordt onder andere nauwkeurig omschreven in het derde hoofdstuk, waarin de middeleeuwse politieke omstandigheden en ontwikkelingen centraal

⁹ Bijvoorbeeld het werk van J.S. Theissen, *De regering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1912). Desondanks is het nog steeds wel een bruikbaar werk.

¹⁰ B.H. Slicher van Bath red., *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970).

staan. Ook de rol van de bisschop van het Sticht wordt hier uitgelicht. Zo wordt onder andere duidelijk gemaakt door W. Jappe Alberts dat met name de Gelderse dreiging grote impact had op de positie van de bisschop. In deze tijden had hij steeds meer hulp van buitenaf nodig. Alberts biedt een mooi overzicht van de aanloop naar de daadwerkelijke overdracht. Dit overzicht is helaas beperkt tot enkele pagina's.¹¹

C.A. van Kalveen biedt een steekhoudender werk. In *Het bestuur van bisschop en Staten* bespreekt Van Kalveen zeer nauwkeurig het politieke spel dat zich intern afspeelde tussen de Staten van Neder- en Oversticht en de bisschop van het Sticht in de periode 1483-1520.¹² Specifiek zijn hoofdstuk over de strijd tussen Frederik van Baden met het Oversticht tegen de hertog van Gelre is een essentieel deel, omdat het hoofdstuk verduidelijkt hoe de Gelderse dreiging ten opzichte van het Sticht escaleerde omstreeks 1510. Daarnaast biedt het boek ook de mogelijkheid om het handelen van bisschop Frederik te vergelijken met het handelen van Hendrik van Beieren die bisschop was ten tijde van de overdracht van het Sticht. In de bestudering van de overdracht en de voorgeschiedenis van 1500-1520 zijn namelijk duidelijke parallellen te herkennen, maar ook wezenlijke verschillen die uiteindelijk in de jaren 1524-1528 hebben geleid tot de overdracht. Laatstgenoemde gebeurtenis kon door Van Kalveen helaas niet worden opgenomen in zijn werk aangezien de omvang van het archiefmateriaal te aanzienlijk was om te kunnen verwerken.¹³ Vandaar dat er in deze scriptie ook voor gekozen is om het onderzoek te beperken tot de drie belangrijkste verdragen.

Naast deze Nederlandstalige werken is er ook internationaal aandacht besteedt aan het overgangstijdperk, al zij het beperkt. Zo heeft de Britse historicus Jonathan Israel in zijn bekende werk *The Dutch Republic* ruimte overgelaten voor enkele bladzijdes om in detail in te gaan op de aanloop naar de overdracht van het Sticht.¹⁴ Israel benadrukt dat er in 1524, met de dood van bisschop Filips van Bourgondië een kritiek punt werd bereikt. Hij was het middelpunt geweest van de Habsburgse invloed in de Noordelijke gewesten. Hij werd opgevolgd door Hendrik van Beieren (1524-1529), een neutrale figuur die zowel banden had met keizer Karel V, graaf van Holland en hertog van Brabant, als met de hertog van Gelre, Karel van Egmont. De nieuwe bisschop was echter niet in staat om de spanningen in met name het Nedersticht te verminderen. Opstandelingen hadden daar hun voorkeur uitgesproken voor de hertog van Gelre als nieuwe landsheer i.p.v. de bisschop of Karel V.

¹¹ Alberts, 'De middeleeuwen staatkundig beschouwd', 61-69.

¹² C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Groningen 1974).

¹³ Van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten* (zie inleiding).

¹⁴ Jonathan Israel, *The Dutch Republic: Its Rise Greatness and Fall 1477-1806* (Oxford 1995).

Voor de bisschop was dit reden om uiteindelijk steun te zoeken bij Karel V, aan wie hij zijn wereldlijk macht overhandigde.¹⁵ In februari 1528 werd Karel V erkent als landsheer van het Oversticht. Vanaf dat moment stond het gewest officieel bekend als Heerlijkheid Overijssel. In oktober 1528 kwam het hele Sticht, dus ook het Nedersticht (Utrecht), onder Karel V.¹⁶ De overdracht zou echter pas een jaar later door de paus worden bekrachtigd. In de jaren 1530 zorgde het Habsburgse centralisatieproject in o.a. Overijssel voor toenemende spanningen tussen de nieuwe landsheer en de inwoners van het gewest, waardoor het succes van de centralisatiepogingen beperkt was.¹⁷

Methodologie

Er zijn verschillende interessante primaire bronnen uit deze periode om te bestuderen en te analyseren. Aanvankelijk zou dit onderzoek zich focussen op bronnen die betrekking hadden tot de Habsburgse reorganisatie van Overijssel in de periode 1530-1540. Na verloop van tijd leek het mij echter relevanter om enkele jaren verder terug de tijd in te gaan en de focus van het onderzoek te verleggen op de totstandkoming van de Habsburgse invloed in Overijssel. Zo kwam ik uit bij drie verdragen: het verdrag van Schoonhoven (1527), het verdrag van Dordrecht (1528) en de vrede (verdrag) van Gorinchem (1528). De drie verdragen zijn onderdeel van het *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen* uitgegeven door J.J. Dodt van Flensburg.¹⁸ Er is specifiek gekozen voor deze drie verdragen omdat ze gezamenlijk zijn opgenomen in één bronuitgave die eigenlijk alle essentiële informatie bevat over de temporaliteitsoverdracht van het Sticht. De keuze voor deze bronuitgave maakte het grotendeels overbodig om individuele (delen) teksten te transcriberen of hertalen, waardoor er meer tijd en moeite gestopt kon worden in de analyse van de drie teksten.¹⁹ Het nadeel aan deze benadering is dat er maar een kleine selectie van het beschikbare bronmateriaal is bestudeerd.

Bij het lezen en analyse van deze verdragen is de simpele vraag ‘wat staat er nu in deze verdragen?’ gehanteerd als uitgangspunt. Close-reading is een methode die naadloos aansluit op deze benadering. Aangezien elk verdrag ca. tien pagina’s bevat leek dit mij de beste aanpak, aangezien ik hierdoor heel nauwkeurig zin voor zin en woord voor woord kon

¹⁵ Jonathan Israel, ‘Part 1: The Making of the Republic 1477-1588’, in: Ibidem (red.), *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995), 7-230, aldaar 55-73.

¹⁶ James Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 86.

¹⁷ Israel, ‘Part 1: The Making of the Republic 1477-1588’, 71-72.

¹⁸ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg.

¹⁹ Uiteraard is er wel veel tijd en moeite gestopt in de interpretatie van en ook hertaling van stukken tekst uit de drie verdragen. Zie daarvoor ook de *Woordenlijst* aan het eind van dit document.

bekijken wat er daadwerkelijk in de verdragen stond. Het begrijpen van een tekst is bovendien de vereiste eerste stap in het proces van interpretatie en analyse van de tekst. Het Middelnederlandse taalgebruik verschilde ook wezenlijk op bepaalde vlakken van het moderne Nederlands. Doormiddel van close-reading, in combinatie met het gebruik van een Middelnederlands woordenboek, was het mogelijk om heel nauwkeurig na te gaan wat elk individueel woord betekende in een bepaalde context.

In de analyse van de tekst zelf zijn de verschillende bepalingen en voorwaarden ontleed en onderverdeeld in categorieën. Deze categorieën zijn gevormd naar de terugkerende thema's in de drie verdragen. In deze analyse zijn de verschillende bepalingen ten opzichte van elkaar gewogen. Zo werd het duidelijk wat het individueel belang was van elke bepaling en hoe ze in verhouding stonden tot elkaar. In deze analyse kwamen de besproken achtergrondprocessen en de directe oorzaken voor de overdracht samen. Vooraf en gedurende deze analyse is uiteraard ook extensief gebruik gemaakt van secundair bronmateriaal om gaten in de kennis op te vullen en achterliggende redenen voor de totstandkoming van de overdracht te achterhalen.

Structuur en deelvragen

In het eerste hoofdstuk wordt voornamelijk stilgestaan bij de ontwikkeling van het lokaal bestuur van het Sticht en de toenemende dreiging vanuit Gelre. Ook worden enkele essentiële begrippen en ontwikkelingen uitgelegd die in het vervolg van deze scriptie meermaals zullen terugkeren. Het zal duidelijk worden dat de bisschopspositie en dan met name zijn landsheerlijke positie onder druk kwam te staan gedurende het eerste kwart van de zestiende eeuw. Dit hoofdstuk heeft als voornaamste doel om uit te leggen hoe deze politieke druk op de bisschopspositie is ontstaan. Om dit te achterhalen is het belangrijk om na te gaan welke partijen er op lokaal en centraal niveau in nauw contact stonden met de bisschop. Intern gaat het met name om de Staten van het Nedersticht en Oversticht, maar ook de lokale steden en hun inwoners. Daarnaast speelden de Habsburgers ook een belangrijke rol, die zich vanaf 1500 meer en meer gingen bemoeien met politieke kwesties in de Noordelijke Nederlanden, maar er ook meermaals voor kozen om de focus te verleggen op de Zuidelijke Nederlanden of andere delen van het rijk.

In het tweede hoofdstuk komen de drie verdragen aan bod die essentieel zijn geweest in de totstandkoming van de overdracht van het Sticht aan Karel V in 1528. De voornaamste vraag is eigenlijk: *op welke wijze hebben de verdragen bijgedragen aan de totstandkoming van de overdracht van het Sticht*. Allereerst wordt er gekeken naar de aanloop richting de

totstandkoming van de overdracht. Het uitlichten van deze context is essentieel om grip te krijgen op de inhoud van de verdragen. Meerdere factoren speelden namelijk een rol in de totstandkoming van deze verdragen. Uit de bestudering van de verdragen zelf zal duidelijk worden dat elk verdrag zijn eigen rol had in de realisatie van de temporaliteitsoverdracht van het Sticht.

Het derde en laatste hoofdstuk bestaat uit een diepere analyse van de verdragen die specifiek gericht is op het ontrafelen van de onderliggende thema's. Zo wordt er een onderverdeling gemaakt van een groot deel van de artikelen en afspraken die in de verdragen zijn opgenomen. Op deze manier wordt het gemakkelijker om te achterhalen *welke factoren de belangrijkste rol speelden in de totstandkoming van de overdracht* en *welke thema's de overhand hadden*. Ook zal er nog kort stilgestaan worden bij de directe consequenties van de overdracht van het Sticht als slotbeschouwing voor de conclusie.

Hoofdstuk 1: Politieke ontwikkelingen in de Noordelijke Nederlanden

Het Sticht was één van de grootste gewesten van de Noordelijke Nederlanden. Ze was anders dan de andere gewesten. Het Sticht was namelijk opgedeeld in twee delen, het Nedersticht en het Oversticht. Het grondgebied van het Nedersticht is vergelijkbaar met de huidige provincie Utrecht. De provincies Overijssel, Drenthe en de stad Groningen komen overeen met wat destijds het Oversticht omvatte.²⁰ Het gewest Gelre zat tussen deze deelgewesten in. De hertog van Gelre, Karel van Egmond, ook wel Karel van Gelre (1492-1538), roerde zich omstreeks 1510 steeds vaker in het Sticht en wakkerde meerdere oorlogen aan. De Staten van het Nedersticht zochten in tegenstelling tot de Staten van het Oversticht toenadering tot de hertog. Het Oversticht had een betere band met de landsheer van het Sticht, de bisschop, die probeerde om zijn met bestuur over het Sticht zo min mogelijk te laten beïnvloeden door Gelre. Dit was echter geen gemakkelijke opgave.²¹ In dit hoofdstuk wordt besproken hoe de politieke ontwikkelingen in Noordelijke Nederlanden hebben bijgedragen aan de toenemende druk op de bisschop. Om deze ontwikkelingen beter te begrijpen wordt allereerst omschreven hoe de bisschoppen van Utrecht zowel gingen over de geestelijke als de wereldlijke macht. Daarnaast wordt ook uitgelicht hoe de Staten van het Sticht zich hebben ontwikkeld en hoe de Gelderse dreiging en Habsburgse absentie hebben bijgedragen aan het ontstaan van de politieke verhoudingen anno 1500-1520.

Dynamiek tussen de Staten en de bisschop

De temporaliteit van het Sticht

In de Noordelijke Nederlanden waren er omstreeks de dertiende en veertiende eeuw drie grote landsheren: de bisschop van het Sticht (Utrecht), de graaf van Holland en de graaf van Gelre en Zutphen. Behalve de bisschop van het Sticht hadden deze landsheren een direct leenverband met de keizer van het Heilige Roomse Rijk. In theorie had de bisschop nog wel zo'n relatie met de keizer, maar in de praktijk had de bisschop als *principes Sacri Romani Imperii* geen direct leenverband met de keizer.²² Enkele bisschoppen lieten zich echter 'nog

²⁰ Alberts, 'De middeleeuwen staatkundig beschouwd', 62.

²¹ Van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten*, 417.

²² Principes Sacri Romani Imperii = rijkvorst van het Heilige Roomse Rijk.

Figuur 1: De Nederlanden omstreeks 1350 met het Sticht in het paars.²³

wel formeel door de keizer met hun goederen en rechten belenen.²⁴ Deze rijksvorsten werden vanaf eind twaalfde eeuw, na een ‘leenrechtelijke organisatie’, aangeduid als geestelijke en wereldlijke heersers die onder direct gezag stonden van de keizer. Zo had de bisschop van het Sticht als enige rijksvorst van de Noordelijke Nederlanden niet alleen wereldlijk gezag, maar ook geestelijk gezag, aangezien het Sticht als enige der Noord-Nederlandse gewesten beschikte over een bisschopszetel.²⁵ Immink spreekt over een supra-grafelijke macht waarbij de bisschop handelde vanuit het rijksbelang, dus uit naam en ten gunste van de keizer.²⁶ De kerkvorsten hadden bovendien hun landsheerlijke rechten, waaronder dus de wereldlijke macht (temporaliteit), direct verkregen van de keizer. Met name die wereldlijk macht is relevant m.b.t. deze scriptie om kort uit te lichten.

De temporaliteit van de bisschop bestond uit een gebied dat vergelijkbaar is met het

²³ Wikipedia, ‘Geschiedenis van de Nederlanden in de Middeleeuwen’ (versie 17 maart 2022), [https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_de_Nederlanden_in_de_Middeleeuwen#/media/Bestand:Political_map_of_the_Low_Countries_\(1350\)-NL.svg](https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_de_Nederlanden_in_de_Middeleeuwen#/media/Bestand:Political_map_of_the_Low_Countries_(1350)-NL.svg) (28 juni 2022).

²⁴ De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 127.

²⁵ Ibidem, 127-129.

²⁶ P.W.A. Immink, *De wording van staat en soevereiniteit in de middeleeuwen; een rechtshistorische studie in het bijzonder met betrekking tot het Nedersticht* (Utrecht 1942).

huidige Utrecht, Overijssel, Drenthe en de stad Groningen.²⁷ Dit gebied was een belangrijk en zeer gewild gebied, zowel onder de Bourgondiërs in de vijftiende eeuw als de Habsburgers in de zestiende eeuw, omdat het tussen de Bourgondische erflanden lag. De Habsburgers kregen echter felle tegenstand van de hertog van Gelre in de pogingen om het Sticht in handen te krijgen.²⁸ Daar kom ik later in het hoofdstuk op terug.

Vanaf het eind van de vijftiende eeuw en gedurende de zestiende eeuw zien we dat de relatie tussen de bisschop van het Sticht en de keizer veranderd, aangezien keizer Maximiliaan I door zijn huwelijk met Maria van Bourgondië erfheer (landsheer) werd van grote delen van de Nederlanden. Vele bisschopskandidaten en mannen die uiteindelijk bisschop werden in deze tijd kwamen uit Habsburgse kringen, zoals Frederik van Baden (1496-1517), of hadden een goede relatie met de Habsburgers. Onder Karel V werd de leenrelatie tussen bisschop en keizer des te relevanter, aangezien de bisschoppen steeds afhankelijker werden van Habsburgse hulp, wat met name blijkt uit het verdrag van Schoonhoven (1527). In het tweede hoofdstuk zal deze leenrelatie tussen bisschop en landsheer verder worden toegelicht.

De Staten

Volgens J.Ph. De Monté ver Loren vinden we de oorsprong van de Staten van Overijssel in de landdag, ‘de vergadering van de landsgemeente die in vroeger tijden in ieder graafschap van tijd tot tijd plaatsvond.’²⁹ Zo bestond er dus niet één landdag in het Oversticht, maar twee, namelijk in Twente en Salland. Uiteindelijk zou die landdag zich ontwikkelen tot een Statenvergadering. Tijdens deze vergaderingen werden zaken besproken die relevant waren voor het hele gewest. De samensmelting van de landdagen zorgde ervoor dat de kleinere vergaderingen op den duur verdwenen. Zo kwamen de vertegenwoordigers van het platteland, de ridderschap, en de belangrijkste steden, Deventer, Zwolle en Kampen samen in de nieuwe Staten aan het eind van de vijftiende eeuw. De Staten hadden vanaf dat moment een groot aandeel in het bepalen van de koers van het gewest, gezamenlijk met de bisschop.³⁰

In het Nedersticht ontstond de Statenvergadering uit de grote raad van de bisschop. Deze raad, of kapittel-generaal, ging over de wereldlijke en geestelijke zaken in het

²⁷ De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 127-129; *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 5.

²⁸ Bonifatius Munier, ‘Kardinaal Willem van Enckenvoirt (1464-1534) en de overdracht der temporaliteit van het bisdom Utrecht’, in: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome*, dl. 27 ('s Gravenhage 1953), 122-168, aldaar 122-123.

²⁹ De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 183.

³⁰ *Ibidem*, 185.

Nedersticht. Van oorsprong hadden de kanunniken van de vijf Utrechtse kapittelkerken de belangrijkste positie in deze raad. Daarnaast bestond ze uit leden van de ridderschap, die niet zo omvangrijk was als in het Oversticht, en vertegenwoordigers van de steden, waarvan die van Utrecht de belangrijkste stem vertolkten. Een belangrijke gebeurtenis in de ontwikkeling van de Staten van het Nedersticht was de Landbrief van 1375 die men menigmaal heeft omschreven als de eerste gewestelijke grondwet van Utrecht. Je zou kunnen zeggen dat dit het begin van de Staten van het Nedersticht tekende. In de brief werd opgenomen dat de bisschop een deel van zijn macht moest afstaan t.b.v. de andere leden van de Staten. Zo kregen zij meer medezeggenschap over bijvoorbeeld het heffen van belastingen en het verpanden van grondgebied.³¹

De IJsselsteden

De drie IJsselsteden, Deventer, Kampen en Zwolle, hadden duidelijk het overwicht in het Oversticht sinds het begin van de vijftiende eeuw. Ze vormden grotendeels de economische motor van het gewest en hadden daarnaast een sterke politieke positie verworven. Ondanks dat de steden op eigen houtje veel konden bewerkstelligen, moesten zij zich schikken naar de bisschop die als landsheer optrad in het Sticht. Tussen het bestuur over Neder- en Oversticht zat wel een wezenlijk verschil. De bisschop had in het Oversticht meer invloed en werd ook ondersteund door de steden, die kleinere mindere welwillende steden tot de orde konden roepen. Deze situatie was voornamelijk relevant tijdens de Gelderse oorlogen, aangezien het Nedersticht na 1510 steeds meer toenadering zocht tot de hertog van Gelre. Tenminste, dat gold voor een klein gezelschap, een gezelschap dat wel steeds groter werd. In het Oversticht was hier geen sprake van. De IJsselsteden zochten op hun beurt toenadering tot de bisschop, zo blijkt uit meerdere briefwisselingen tussen de burgemeester en schepenen van de IJsselsteden.³² Ze vermelden dat de hertog van Gelre de strijd had ingezet in het Oversticht, waar aanvallen plaatsvonden op sloten en steden. Deze geweldsuitingen gingen gepaard met roof en brandstichting. De bereidwilligheid om met Gelre samen te werken verdween als sneeuw voor de zon. De tijd van Gelderse onafhankelijkheid leek nu officieel aangebroken.³³

³¹ De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 188-189; Zie ook Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* (Zutphen 1987).

³² *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Nederland*, red. A.M.C. van Asch van Wijck (Utrecht 1850), 345-346.

³³ Alberts, 'De Middeleeuwen staatkundig beschouwd', 69; *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis*, red. Asch van Wijck, 345-346. De Gelderse periode van onafhankelijkheid wordt gesitueerd tussen 1510/11-1543.

De Gelderse oorlogsuitingen vanaf 1510 leidden ertoe dat de harmonie en samenwerking tussen de steden in het Sticht verstoord raakten, met name in het Oversticht. Zo liep de handel en scheepvaart waarmee de IJsselsteden zo rijk en machtig geworden waren flink terug, onder andere door de verlegging van handelsroutes buiten het Oversticht. Kampen legde de schuld neer bij Deventer en Zwolle. Tot 1520 liepen de steden flinke schulden op die niet snel terugbetaald konden worden. In de jaren 1520 liepen de spanningen tussen de steden op tot ongekend niveau. Na een poging om Kampen weer economisch tot bloei te laten komen, een initiatief van het nieuwe stadsbestuur, ontstond er oorlog met Zwolle.³⁴ Deze onderlinge oorlog droeg uiteindelijk bij aan de verzwakking van de stedenbanden waardoor het voor de hertog van Gelre des te makkelijker werd om steeds verder door te dringen tot het Oversticht en ook Friesland en Groningen.

De ridderschap

De edelen in de Nederlanden speelden naast de steden een belangrijke rol in de verschillende gewesten. Voor een groot deel droegen ze bij aan de territoriale uitbreiding van de Nederlanden en ook aan de centralisatie van deze gebieden. Gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw verloor de adel geleidelijk aan haar sterke positie. De Overijsselse adel behield ten opzichte van andere Noordelijke gewesten vrij lang haar gevestigde positie. Dit kwam met name vanwege het feit dat de bisschop sterk afhankelijk was van hun lokale bestuur op het platteland. De edelen konden niet zomaar vervangen worden.³⁵ Toen de overdracht van het Oversticht een feit was leek het echter gedaan met de adellijke invloed. In de navolgende jaren zou Karel V de bureaucratie in het Sticht drastisch hervormen, iets waar de protesterende edelen weinig tegen konden uitrichten.³⁶

De adel in het Oversticht had lange tijd haar oude rechten en privileges kunnen behouden. Ze waren hiertoe in staat dankzij het gesloten bondgenootschap begin vijftiende eeuw. Deze ridderschap had een gezamenlijk doel ondanks het feit dat afgevaardigden afkomstig waren uit de drie verschillende regio's Salland, Twente en Vollenhove. Met name in Salland en Twente had de adel een sterke positie. Ze waren hier namelijk in bezit van

³⁴ *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis*, red. Asch van Wijck, 351; Van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten*, 404-405 en 413.

³⁵ Arie van Steensel, 'Beyond the Crisis of the Nobility. Recent Historiography on the Nobility in the Medieval Low Countries II,' *History Compass* 12 (2014) 3, 273-286, aldaar 275-277; Js. Mooijweer, 'In Overijssel hatt die Ritterschaft grosse Prominenz: De Ridderschap(pen) van Overijssel van 1424 tot 1622', in: A.J. Mensema, Js. Mooijweer en J.C. Streng (red.), *De ridderschap van Overijssel: le métier du noble* (Zwolle 2000), 11-48, aldaar 17.

³⁶ Mooijweer, 'In Overijssel hatt die Ritterschaft grosse Prominenz', 22-23.

ongeveer dertig procent van het land.³⁷

De ridderschap was bedoeld om tegenstand te bieden tegen de IJsselsteden, die veelal gesteund werden door de bisschop, en later tot op zekere hoogte tegen de Habsburgers. Ondanks het feit dat de edelen nu sterker waren dan voorheen delfden ze alsnog vaak het onderspit t.o.v. de steden. De kerkvorst vond voornamelijk steun bij de steden wanneer hij in geldnood zat. Het helpen van anderen zat ook niet in het blauwe bloed van de adel, die veelal uit was op eigen gewin, anders dan de steden. Daar moet echter wel de kanttekening bij geplaatst worden dat de steden net zo goed egoïstisch konden handelen, met name als het aankwam op het beschermen van hun handelsnetwerk.

Soms zagen edelen zich genoodzaakt of kozen ze er vrijwillig voor om als burger in één van de steden te gaan wonen, maar dat betekende dat zij geen zitting konden nemen in de Staten namens de ridderschap. Zoals Mooijweer omschrijft: 'Het was kiezen of delen'.³⁸ De meeste edelen kozen er daarom voor om hun positie op het platteland te handhaven. Van origine waren zij de grootlandbezitters van de regio's. In de Habsburgse tijd veranderde dit drastisch als gevolg van de centralisatiepogingen. Als tegenreactie pleitte de ridderschap voor de ontwikkeling van de landschappen in een soort ministaten. De Habsburgse centralisatiestrategie, grotendeels ook gesteund door de bisschop, maakte hier echter een eind aan. De verminderde invloed van de ridderschap in het landsbestuur ging niet meteen op voor de steden. Ze begonnen de ridderschap meer en meer voorbij te streven, een trend die zich al in de vijftiende eeuw had ingezet. De steden 'hadden de riddermatigen aan het begin van de zestiende eeuw compleet weggespeeld uit de politieke arena'.³⁹

De bisschop van het Sticht

Het Sticht had een belangrijke positie binnen de Lage Landen. Het gewest lag op een centrale positie tussen Holland, het belangrijkste gewest in het Noorden, en Gelre, wiens hertog een grote dreiging vormde voor gewesten als Friesland, de Groningse Ommelanden en het Oversticht, die nog grotendeels buiten de Habsburgse invloedssfeer lagen. Het Sticht had daarnaast de enige bisschopszetel in de Nederlanden. De bisschop had niet alleen kerkelijke macht, maar had ook jurisdictie over de landen van het Sticht en was via de Habsburgse centrale regering één van de invloedrijkste personen in de Noordelijke Nederlanden. Vanaf

³⁷ De Schepper, 'The Burgundian-Habsburg Netherlands', in: Thomas Brady, Heiko A. Oberman en James D. Tracy (red.), *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* (Leiden 1994), 499-533, aldaar 513.

³⁸ Mooijweer, 'In Overissell hatt die Ritterschaft grosse Prominenz', 19.

³⁹ *Ibidem*, 11-21.

eind vijftiende eeuw wilden de Habsburgers meer en meer hun stempel drukken op de verkiezing en macht van de bisschoppen van het Sticht. In 1494 werden daarom de Staten van het Sticht bijeengeroepen. Maximiliaan I wilde de jurisdictie van de huidige bisschop, David van Bourgondië (1456-1496), beperken door het aanstellen van een coadjutor, een hulpbisschop. Het Nedersticht was voor het coadjutorschap, de bisschop wist niet goed of hij voor of tegen moest zijn. Vandaar dat het Oversticht uiteindelijk koos voor uitstel. Maximiliaan schoof uiteindelijk een eigen kandidaat naar voren, Frederik van Baden, zijn eigen neef. Frederik werd verkozen in 1496 nadat David van Bourgondië was overleden.⁴⁰ Als kerkvorst was er voor de bisschop een belangrijke bemiddelaarsrol weggelegd in de meerdere conflicten die plaatsvonden tussen Gelre en het Sticht. In deze positie kreeg Frederik op den duur te maken met interne en externe problemen.⁴¹

Gelderse dreiging en Habsburgse betrokkenheid

Ontstaan van Gelderse dreiging

Omstreeks 1500 vormden de IJsselsteden dus het sterkste verbond in het Oversticht. Ze waren de economische motor van het deelgewest. Zij bepaalden grotendeels de koers van het gewest en zorgden ervoor dat er eenheid was tussen de verschillende regio's. Het feit dat het gewest regionaal versnipperd was, vormde geen groot probleem voor de institutionele samenhang in het Oversticht. Met Deventer als voorloper in de meeste politieke zaken was er in de praktijk weinig te merken van die versnippering. De sterke standenbeweging zorgde eveneens voor eenheid in het gewest. De bisschop had ook een belangrijke rol daarin. Als landsheer had hij namelijk de taak om te zorgen voor een goede dynamiek tussen de drie landschappen.⁴²

Deze dynamiek werd vanaf het begin van de zestiende eeuw echter meermaals verstoord door hertog van Gelre, Karel van Egmont (1492-1538), een ambitieuze man. Hij wilde zijn macht buiten Gelre namelijk uitbreiden ten koste van personen als de bisschop en ook de Habsburgers. Het gewest Gelre was eerder door Karel de Stoute veroverd in 1473, maar het gewest werd ook al snel weer verloren. Jaren later, in 1492, werd Karel van Egmont de hertog van Gelre. Hij werd sterk beïnvloed door de koning van Frankrijk, Frans I (1515-

⁴⁰ Van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten*, 6-11.

⁴¹ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen* II, red. Dodt van Flensburg, 5.

⁴² Van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten*, 77-78.

1547), die decennialang met Karel V in conflict zou zijn. Begin zestiende eeuw raakte de hertog ook in conflict met het Sticht. In de bescherming van het Sticht tegen de Gelderse dreiging was bisschop Frederik van Baden (1496-1517) grotendeels afhankelijk van de steun van de IJsselsteden. De steden hielpen hem alleen wanneer hij de stedenbelangen in acht zou nemen. Zo hadden de steden in de voorgaande twee eeuwen verschillende privileges verkregen, waaronder stadsrechten, die hun invloed op de landspolitiek aanmerkelijk vergrootte.⁴³

De bisschop had ook te maken met druk vanuit het Nedersticht en dan met name uit de stad Utrecht. Omstreeks 1510 leek het stadsbestuur van Utrecht partij te kiezen voor de hertog van Gelre. De Staten van het Nedersticht waren nogal kritisch op het beleid van de bisschop, aangezien hij volgens hen meer toenadering zocht tot de Habsburgers die op hun beurt de hertog van Gelre tot de orde wilden roepen. De hertog uitte zijn frustraties hierover door tal van steden in het Nedersticht in te nemen. Hierdoor werden de tegenstellingen tussen bisschop en Staten des te groter, evenals de tweespalt in het stadsbestuur van Utrecht tussen de pro-Geldenaren en de tegenstanders van de hertog. Het creëren van deze interne splitsing was onderdeel van de tactiek en overkoepelende oorlogshandelingen van de hertog van Gelre, die als voornaamste doel had om het Sticht volledig in handen te krijgen. Voor de Habsburgers was dit reden genoeg om via landvoogdes Margaretha van Oostenrijk te proberen om meer grip te krijgen op het groeiende conflict met Gelre. Het was echter voornamelijk de bisschop die succesvol was in deze pogingen. Zo beëindigde hij bijvoorbeeld de Gelderse bezetting van Kuinre in 1508. Dankzij deze herovering kreeg de hertog de Oostelijke Zuiderzeekustlijn niet volledig in handen. Dit was met name van belang voor het handelsverkeer naar en vanuit de IJsselsteden.⁴⁴

Het kwam uiteindelijk wel tot een grote inval van het Oversticht in 1510 nadat enkele Kampenaren een Gelders schip hadden gekaapt en enkele bemanningsleden hadden gemarteld.⁴⁵ Deze daad was voor de hertog reden genoeg om het Oversticht binnen te vallen. Het Nedersticht weigerde de bisschop te helpen bij de verdediging van het gewest. Keizer Maximiliaan droeg de landvoogdes uiteindelijk op om met de bisschop en de Staten van het Oversticht een verdrag te sluiten om gezamenlijk op te treden tegen Gelre.⁴⁶

⁴³ Van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten*, 13-15; Gerhard Dumbar en Thomas Salmon, *Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van alle volkeren; behelzende de beschryving der Vereenigde Nederlanden, en wel in't byzonder van Overijssel* (Amsterdam 1781), 198.

⁴⁴ Van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten*, 119-135.

⁴⁵ W. Nagge, *Historie van Overijssel I* (Zwolle 1915), 361.

⁴⁶ Van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten*, 143-144.

De jaren 1510-1525

De grenzen tussen het Over- en Nedersticht werden alsmaar meer bedreigd door Gelre na 1510. De hertog wilde koste wat het kost het Oversticht innemen om van daaruit verder richting het Noorden te trekken naar Friesland en de Ommelanden (Groningen). De bisschop was niet meer in staat om veel tegenstand te bieden. Het Nedersticht was nog steeds niet bereid om hulp te bieden aan het Oversticht. Het Sticht kwam steeds meer tussen de Habsburgers en Geldenaren in te staan. Ze werd een soort ‘speelbal van de internationale machtspolitiek’.⁴⁷ Nadat de hertog ook in Friesland en de Groningse Ommelanden aan invloed en grondgebied won (1521), raakte het Oversticht meer en meer ingesloten. Uiteindelijk was het Karel V die orde op zaken stelde in de Noordelijke Nederlanden. De Habsburgse centralisatiepogingen in de Nederlanden werden onder hem voortgezet ondanks de stedelijke en adellijke tegenstribbelingen. De stadhouder van Friesland Georg Schenck van Toutenburg (1521-1540) wist tegelijkertijd Friesland grotendeels weer te heroveren.⁴⁸

Karel V maakte grotendeels gebruik van Hollandse middelen om een leger op de been te brengen dat de hertog in Friesland en Groningen tot de orde moest roepen. De strijd in het Noorden eindigde in een patstelling. Het gevolg was dat de handel vanuit Holland nog lange tijd onder druk stond en regelmatig onderbroken werd door opstandige Friezen. Karel liet het in de jaren 1520 voornamelijk over aan de stadhouders om de opstanden boven de rivieren te beëindigen.⁴⁹ Ondertussen konden de opvolgers van bisschop Frederik van Baden, Filips van Bourgondië (1517-1524) en Hendrik van Beieren (1524-1529), net zoals hun voorganger niet voorkomen dat het Sticht onder druk bleef staan van Gelre.⁵⁰

Centralisatiepogingen onder Karel V

Het centralisatiebewind van Karel V zou uiteindelijk de doorslag geven in de strijd tegen Gelre. Dit streven naar centralisatie van de Nederlanden was niet nieuw. Grote delen van de Nederlanden vielen al sinds het midden van de veertiende eeuw onder Bourgondisch bestuur. De Bourgondiërs waren de eersten sinds de Karolingers die de Nederlanden incorporeerden in een groot Europees rijk. In 1477 werd door het huwelijk van hertogin Maria van Bourgondië met Maximiliaan van Habsburg de basis gelegd voor het wereldrijk waarover Karel V decennialang zou heersen. Het was echter nog niet zo ver. Eind vijftiende eeuw

⁴⁷ Mooijweer, ‘In Overissell hatt die Ritterschaft grosse Prominenz’, 21.

⁴⁸ Blockmans, *Karel V*, 78-79.

⁴⁹ Israel, ‘Part 1: The Making of the Republic 1477-1588’, 34.

⁵⁰ Alberts, ‘De middeleeuwen staatkundig beschouwd’, 68-69.

vielen nog steeds niet alle Nederlandse gewesten onder Bourgondisch-Habsburgs bestuur. Het was een tijd van onzekerheid, zowel voor de bestuurders als de onderdanen van de Nederlandse gewesten. Deze instabiele periode werd getekend door conflicten en opstanden wat het centralisatieproces van de Nederlanden niet makkelijker maakte voor de Bourgondiërs.⁵¹

Conclusie

Hoewel de bisschop het rond 1500 intern nog goed op orde had in het Sticht, veranderde dit geleidelijk aan steeds meer door de acties van de hertog van Gelre, met name in het Nedersticht, waar het negatieve sentiment richting de bisschop en de Habsburgse overheid groeide. Ook in het Oversticht ontstonden problemen. Zo werd er rond 1520 een oorlog met Gelre uitgelokt door Kampen. Bisschop Frederik van Baden was niet in staat gebleken om het niet volledig te laten escaleren, maar zijn opvolgers zouden het in de navolgende jaren nog een stuk moeilijker krijgen. De Gelderse expansiedrift kwam na 1524 volledig in botsing met de Habsburgse expansiedrift. Van Kalveen omschrijft de ontwikkelingen tussen 1500-1520 kraakhelder: 'Bisschop en Staten raakten geografisch en politiek steeds uitzichtlozer beklemd tussen Habsburg en Gelre, en waren niet bij machte tot afdoende tegenmaatregelen.'⁵²

⁵¹ Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 80-82; Israel, 'The Making of the Republic 1477-1588', 21.

⁵² Van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten*, 405.

Hoofdstuk 2: De temporaliteitsoverdracht

In dit hoofdstuk worden drie verdragen bestudeerd. Het gaat om het verdrag van Schoonhoven, het verdrag van Dordrecht en het verdrag van Gorcum. Gezamenlijk hebben deze verdragen, gesloten tussen oktober 1527 en november 1528 bijgedragen aan de totstandkoming van de overdracht van het Oversticht en uiteindelijk het hele Sticht aan Karel V. *Maar op welke wijze hebben de verdragen hier nu aan bijgedragen? Wat kunnen we opmaken uit deze verdragen?* Deze verdragen geven ons in ieder geval een beeld van de politieke intriges die destijds zorgden voor de instabiliteit in het Noorden van de Nederlanden. Uit het eerste hoofdstuk bleek al dat het een tumultueuze tijd was. De toenemende onzekerheid over de positie van de bisschop van het Sticht en dalende invloed van de steden en ridderschap in de gewestelijke politiek nam alsmaar toe gedurende de jaren 1520. Desondanks werden interne opstanden (bv. de Friese Opstand, 1521-23) beëindigd door Holland en verloor de hertog van Gelre aan invloed en terrein in het Oversticht. Ondanks deze Gelderse verliezen hing de toekomst van het Noorden aan een zijden draad met de komst van Hendrik van Beieren, die in 1524 Filips van Bourgondië opvolgde als bisschop van het Sticht. Hoewel de nieuwe bisschop banden had met zowel Gelre als de Habsburgers was neutraliteit geen luxe die de bisschop zich kon veroorloven. De hertog van Gelre zette hem namelijk al vrij snel onder druk na zijn verkiezing als bisschop met een schadevergoeding die niet snel terugbetaald kon worden. In de navolgende jaren zou ook blijken dat de bisschop niet hoefde te rekenen op steun van de Habsburgers, die pas ingrepen toen hun eigen belang op het spel kwam te staan.⁵³

Externe bronkritiek

Voordat er overgegaan wordt op de bespreking van de inhoud van de verdragen volgt eerst de externe bronkritiek. De drie verdragen zijn terug te vinden in het *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen* gepubliceerd door J.J. Dodt van Flensburg.⁵⁴ De vervaardiging van de verdragen is helaas niet terug te herleiden tot één of meerdere personen. Het is dus

⁵³ Jonathan Israel, 'Part 1: The Making of the Republic 1477-1588', 59-60; Mooijweer, 'In Overissell hatt die Ritterschaft grosse Prominenz', 21.

⁵⁴ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg.

goed mogelijk dat er wezenlijke aanpassingen zijn gemaakt aan de teksten door de eeuwen heen. Volgens Dodt van Flensburg was Anthonius Matthaeus III (1635-1710) de eerste die geprobeerd heeft om de originele bronnen over de temporaliteitsoverdracht uit te geven.⁵⁵ Dit werk werd in het Latijn uitgegeven. In de navolgende periode zijn de verdragen meerdere malen gereviseerd, onder andere door de heren Te Water en Hoyneck van Papendrecht.⁵⁶ Van Papendrecht heeft de uitgaves van Matthaeus en Te Water gebruikt om de nodige verbeteringen aan te brengen en om een volledig beeld van de verdragen te schetsen. Daarbij heeft hij ook gebruik gemaakt van een zestiende-eeuws authentiek handschrift. Ook heeft Van Papendrecht geprobeerd om de originele verdragen van Schoonhoven en Dordrecht terug te vinden, maar is hier niet in geslaagd, wat dus impliceert dat de originele bronnen in ieder geval na 1698 zijn zoekgeraakt.⁵⁷

Figuur 2: Portret van Cornelis Paulus Hoyneck van Papendrecht (1686-1753), toegeschreven aan Harmanus Serin (1677-1754).⁵⁸

⁵⁵ *De nobilitate, de principibus, de ducibus, de comitibus, de baronibus, de militibus, equitibus de advocatis ecclesiae, de comitatu Hollandiae et dioecesi Ultrajectina libri IV in quibus passim diplomata et acta hactenus nondum visa*, red. Anthonius Matthaeus (Franeker 1698).

⁵⁶ Helaas kan ik niet met zekerheid zeggen wie deze mannen precies waren. Wat betreft Van Papendrecht lijkt het aannemelijk dat het gaat om de heer Cornelis Paulus Hoyneck van Papendrecht (1686-1753), aartspriester van Mechelen, vicaris-generaal van Mechelen en geschiedschrijver. Zie RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Private collection Cornelis Paulus Hoyneck van Papendrecht (Amsterdam), 1892-10-04, 42206, Harmanus Serin, Portret van Cornelis Paulus Hoyneck van Papendrecht (1686-1753).

⁵⁷ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg. Zie intro (geen paginanummering).

⁵⁸ RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis.

De verdragen, ook de vrede van Gorinchem, zijn destijds wel uitgegeven in de stadsboeken van Utrecht en zijn ook meermaals hertaald.⁵⁹ De tekst van de vrede van Gorinchem, die aangetroffen werd in de stadsboeken, is uiteindelijk vergeleken door Dodt van Flensburg met een tekst die ondertekend en geschreven is door Laurens Dublioul, de griffier en eerste secretaris van Karel V. Deze tekst was bestemd voor het stadsbestuur van Utrecht.⁶⁰

De verdragen zelf zijn ondertekend door personen die nauw betrokken waren bij de totstandkoming van de verdragen. Zo werd het verdrag van Schoonhoven ondertekend in naam van de bisschop Hendrik van Beieren, of zoals in de tekst zelf staat: ‘*Aldus geteykent onder de ploy: Henricus*’.⁶¹ Ditzelfde geldt voor het verdrag van Dordrecht, waarbij ook personen als Floris van Egmond en Anthonis de Lalaing hun naam onder het verdrag hebben gezet. Voor de vrede van Gorinchem weten we dat ze niet is ondertekend door de bisschop. Hij was niet betrokken bij dit verdrag, maar wel bij de latere bevestiging van de overdracht van het hele Sticht later die maand (oktober 1528). Het verdrag van Gorinchem is wel ondertekend door Karel V, één van zijn secretarissen, de graaf van Gelre en ook door de zojuist benoemde hoogwaardigheidsbekleders.

De tekst uit de uitgave van Dodt van Flensburg is dus vrij authentiek te noemen. Van de vrede van Gorinchem weten we dat ze is uitgegeven kort na de optekening en ondertekening van het verdrag. Van de drie verdragen wordt er in de vrede van Gorinchem als enige expliciet gesproken over publicatie.⁶² Van de andere twee weten we dat ze beperkt zijn verspreid. Het is aannemelijk dat bijvoorbeeld de stadsbesturen van de IJsselsteden, Utrecht en ook de ridderschappen bekend zijn gemaakt met de inhoud van de verdragen. Zo leren we uit een hoofdstuk van Tracy dat in ieder geval de Staten van Holland werden geïnformeerd over de onderhandelingen die te Schoonhoven hadden plaatsgevonden. Eén van de leden van de Staten had blijkbaar met ongeloof gereageerd op de uitkomst.⁶³ Net zoals Tracy omschrijft ook Dumbar dat de vergaderingen aanstuurden op een vervolg van de onderhandelingen op een ander moment: ‘was men genoodzaakt, op *nader beraad*, te scheiden’.⁶⁴

⁵⁹ Dodt van Flensburg maakt helaas niet duidelijk in welke uitgave van de Utrechtse stadboeken de verdragen zijn opgenomen.

⁶⁰ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg. Zie intro (geen paginanummering).

⁶¹ *Ibidem*, 23.

⁶² *Ibidem*, 32; Meerdere keren staat geschreven ‘publicatie van den tegenwoordigen tractaet’.

⁶³ Tracy, *Holland under Habsburg Rule*, 69.

⁶⁴ Dumbar en Salmon, *Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van alle volkeren*, 185.

Het verdrag van Schoonhoven

De aanloop

Het verdrag van Schoonhoven werd gesloten op 15 november 1527 tussen de landvoogdes van de Nederlanden, Margaretha van Oostenrijk, en de bisschop-elect van Utrecht, Hendrik van Beieren.⁶⁵ Hier gingen enkele gebeurtenissen en ontwikkelingen aan vooraf. Het verdrag was tot stand gekomen omdat de bisschop onder grote druk stond. Deze druk werd grotendeels veroorzaakt door rebelse Utrechtse stedelingen die toenadering zochten tot de hertog van Gelre. Ze wilden hem zelfs huldigen als erfbeschermer van Utrecht in plaats van de bisschop.⁶⁶ De vraag is echter waarom deze stedelingen zo naarstig toenadering zochten tot de Geldenaren.

Eén van de voornaamste redenen was dat de opstandige burgers weinig vertrouwen hadden in de bisschop. Hendrik had zich eerder opgesteld als een neutrale figuur, als een soort bemiddelaar tussen de Habsburgers en de Geldenaren. In de praktijk was de bisschop echter genoodzaakt om veeleer de kant van de Habsburgers te kiezen.⁶⁷ Voor de Utrechters was dit een probleem, aangezien zij juist toenadering zochten tot de hertog. Hierin speelde vertrouwen ook een belangrijke rol. Voor de rebelse Utrechters was de voorkeur van de bisschop voor de Habsburgers een probleem. Dit tastte niet alleen de vertrouwensband tussen de bisschop en de Utrechters aan, maar bovenal wakkerde dit wantrouwen aan t.o.v. de Habsburgers.⁶⁸ Dit sentiment heerste al toen Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1506) landsheer van de Nederlanden was. Hij was enkel in die positie gekomen door zijn huwelijk met Maria van Bourgondië (in 1477). Bovendien deden de Nederlanden in zijn politieke strategie dienst als schatkist waaruit de benodigde financiën werden geput om oorlogen elders in Europa te financieren. Maximiliaan was enkel uit op eigen gewin en had verder maar weinig oog voor de Nederlanden. In 1492 was er echter wel sprake van oorlog tussen Maximiliaan en Gelre, waardoor hij genoodzaakt was om tegenstand te bieden. De inwoners van de Noordelijke Nederlanden hadden echter maar weinig vertrouwen in hem. Voornamelijk lokale boeren kregen te maken met Gelderse roof- en plundertochten.⁶⁹

Jonathan Israel bevestigt dit anti-Habsburg sentiment. Het heerste al enige tijd in het

⁶⁵ Hendrik van Beieren wordt als 'elect' benoemd in de verdragen, zie bijvoorbeeld *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 17. Hendrik was namelijk nog niet officieel ingewijd.

⁶⁶ Theissen, *De regeering van Karel V*, 74-75.

⁶⁷ Ibidem, 77; J.C van der Does, *Maarten van Rossem, de glorieuse Geldersche legeraanvoerder* (Utrecht 1943), 44-57.

⁶⁸ Struick, *Gelre en Habsburg*, 311-312.

⁶⁹ Tracy, *Holland under Habsburg Rule*, 67-68.

Sticht en in de Noordelijke Nederlanden. De hertog van Gelre speelde hierop in. Zijn strijd tegen de Habsburgers beperkte hij bewust tot een politieke strijd, waardoor hij ver verwijderd bleef van religieuze discussies. Tegen de achtergrond van de beginnende Reformatie was dit een juiste strategie. Zijn grootste fout, zou later blijken, was zijn overmoedigheid. Hij wilde het hele Sticht en het liefst ook nog Groningen en Friesland veroveren.⁷⁰

Op dit moment ging het de hertog nog voor de wind. Hij drong bisschop Hendrik steeds meer in het nauw. Kort na zijn aantreden als bisschop was de hertog opnieuw het Oversticht binnengedrongen en bezette meerdere steden, waaronder Enschede. De hertog zou zich enkel terugtrekken wanneer de bisschop 50.000 Rijnse gulden kon betalen, een zware opgave. Op het platteland kon in kort tijd 4000 gulden worden opgehaald, maar hoe en of de overige 46.000 gulden kon worden opgehaald was allerminst zeker. Uiteindelijk werd van alle standen, boeren en burgerij, adel en geestelijkheid verwacht dat ze zouden bijdragen aan de verzameling van de benodigde gelden. De kapittels en kloosters van het Nedersticht leverden in totaal 25.000 gulden. De overige openstaande schuld werd opgehaald bij lokale huishoudens. Zo had de bisschop na drie jaar de som geld bij elkaar, maar hij had zich allerminst populair gemaakt onder de bevolking en de Staten van het (Neder)Sticht. Met name de lokale inwoners werden opstandig. In 1527 kwam het zelfs zover dat de bisschop toegang tot de stad Utrecht geweigerd werd.⁷¹

De Gelderse legeraanvoerder Maarten van Rossem zorgde ervoor dat de stad in handen kwam van Karel van Egmont, die door vele Utrechters boven de bisschop verkozen werd als bestuurder van het Sticht. Bovendien waren de Utrechters bang dat Karel V op een gegeven moment het Sticht volledig voor zichzelf zou opeisen wanneer de bisschop geen nuttige rol van betekenis meer zou spelen. Bovendien beschikte de keizer over veel meer middelen, zowel militair als financieel, dan de hertog van Gelre. In theorie was de keizer in een veel betere positie om het Sticht definitief tot zijn bezit te maken, mocht hij dat willen. Hij was per slot van rekening de heerser van een enorm rijk dat zich uitstrekte van Zuid- tot Noordwest-Europa.⁷² Om die reden wilden vele inwoners eigenlijk ook vrede. Men snakke ook naar stabiliteit, iets wat in de voorgaande jaren onder de bisschoppen Filips en Hendrik niet bewerkstelligt kon worden. Deze stabiliteit en vrede liet echter nog enige tijd op zich wachten.

⁷⁰ Israel, 'Part 1: The Making of the Republic 1477-1588', 61.

⁷¹ J.G. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel tot 1528* (Utrecht 1930), 77-79.

⁷² Van der Does, *Maarten van Rossem*, 44-57.

De bisschop werd uiteindelijk te hulp geschoten door de Habsburgers. Vanaf dat moment ondervond de hertog meer tegenstand dan voorheen. Het Habsburgse ingrijpen was grotendeels gebaseerd op de mogelijke verspreiding van de Gelderse dreiging naar andere gewesten, en dan met name naar Holland. Aan de andere kant van het land, in het Oversticht, hadden de Gelderse troepen al een flinke opmars gemaakt. Zo waren kleine steden als Hasselt en Genemuiden ingenomen, waardoor Hanzesteden als Kampen en Zwolle ook zwaar onder druk kwamen te staan. Wanneer deze steden zouden vallen, was de weg naar het Noorden helemaal open.⁷³ Het was twee voor twaalf voor de bisschop en de Habsburgers.

De bisschop nam het lot op een gegeven moment zelfs in eigen hand en bereidde een offensief voor. In deze fase van de oorlog moest er echter voorzichtig worden omgesprongen met mogelijk militair ingrijpen aangezien de financiële nood niet minder was geworden. Het was een kostbare strijd die de bisschop niet alleen kon winnen. De graaf van Buren, Floris van Egmond, werd ingelicht over de benarde situatie waarin de bisschop verkeerde. De bisschop had aan de graaf gevraagd om de landvoogdes in het geheim in te lichten over zijn situatie en haar te vragen om verdere assistentie.⁷⁴

Het verdrag

De onderhandelingen tussen de bisschop en de Habsburgers werden uiteindelijk geopend in november 1527 te Schoonhoven. Daarnaast waren er enkele hoogwaardigheidsbekleders betrokken bij de onderhandelingen en de ondertekening van het verdrag, bijvoorbeeld Floris van Egmond, die naast graaf van Buren en Leerdam (1521-1539) ook voormalig stadhouder was van zowel Friesland (1515-1518) als Gelre (1507-1511).⁷⁵ Van Egmond onderhield goede banden met de Habsburgers. Voor hen was Van Egmond een belangrijke schakel in de strijd tegen Gelre. Sinds zijn stadhouderschap over Friesland (1515-1518) was hij namelijk al betrokken bij de Gelderse oorlogen en bij de verdediging van de Noordelijke gewesten tegen Gelre. Hoogstwaarschijnlijk is hij hierom, dus vanwege zijn eerdere ervaring, later verkozen tot de legeraanvoerder van de troepen die Gelre in de zomercampagne van 1528 terugdrongen.⁷⁶ Ook Anthonis van Lalaing, de graaf van Hoogstraten en huidig stadhouder van Holland (1522-1540) was betrokken bij het verdrag. Daarnaast wordt er ook melding gemaakt van Gerard Mulert of Mulart, de meester van de verzoekschriften in de Geheime

⁷³ Theissen, *De regeering van Karel V*, 76.

⁷⁴ *Ibidem*, 76-82.

⁷⁵ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 17-18.

⁷⁶ Theissen, *De regeering van Karel V*, 41.

Raad en de Grote Raad.⁷⁷ In aanloop naar de onderhandelingen had hij de taak om nauw contact te leggen met de bisschop en te informeren naar de hulp die de bisschop wenste te ontvangen. Mulert werd op zijn beurt aangestuurd door de landvoogdes. Opvallend is dat Mulert wordt omschreven als ‘meester van de requesten in de secreeten ende grooten raden’.⁷⁸ Het zou echter nog tot 1531 duren voordat de Geheime Raad werd ingesteld door Karel V als één van de nieuwe Collaterale Raden naast de Raad van State en Raad van Financiën. Waarom er al gesproken wordt over een ‘secreeten’ raad is mij onduidelijk, maar het kan natuurlijk zo zijn dat er in 1527 al soortgelijke voorloper heeft bestaan. In ieder geval, naast Mulert was ook Laurens Dublioul, de eerste secretaris van Karel V, aanwezig bij de onderhandelingen.⁷⁹

Uit het verdrag valt op te maken dat de wereldlijke macht van de bisschop als belangrijkste punt op de agenda stond. Als de bisschop zijn positie wilde behouden had hij hulp van buitenaf nodig. Tijdens de onderhandelingen vroeg de bisschop om extra gelden en soldaten om de winter goed door te kunnen komen. Met deze middelen konden namelijk de belangrijkste steden en burchten in het Sticht beschermd en versterkt worden. Margaretha kwam de bisschop uiteindelijk tegemoet met een bedrag van 16.000 gulden. Het geleende bedrag zou in termijnen, elke maand op de 24^e dag voor vijf maanden lang, worden uitbetaald. Elke maand zou het bedrag gestort worden in Antwerpen, ‘dat mijne voersz. genadichste vrouwe, van wegen als boven, mynen voersz. genadigen heere van Utrecht sal doen furniëren binnen der stadt van Antwerpen, by handen Geryts Sterck, coopman’.⁸⁰ Dat deze bedragen werden uitbetaald in Antwerpen is niet vreemd, aangezien Antwerpen in deze tijd één van de grootste en belangrijkste financiële (handels)centra van Europa was. Na 1515 werden politieke financiën van toenemend belang voor Antwerpen. Karel V nam steeds vaker kortetermijnleningen op in de stad. In deze periode steeg de vraag naar politieke financiering en daalde de commercie. Het gevolg hiervan was dat het verlenen van staatsleningen een lucratieve optie werd voor Karel V. Een perfect voorbeeld van zo’n staatslening is dus zichtbaar in het verdrag van Schoonhoven waarin de bisschop zijn wereldlijke macht afstond

⁷⁷ De Grote Raad van Mechelen ontstond in haar eerste vorm onder Karel de Stoute in 1473 als parlement. Het parlement was ingesteld om te zorgen voor vergroting van de institutionele eenheid in de Nederlandse gewesten. Zie Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments*, 43. De Geheime Raad bestond voornamelijk uit juristen en assisteerde de landvoogdes bij het binnenlands bestuur en zaken die te maken hadden met wetgeving en bestuurlijke rechtspraak. Zie S. ter Braake, *Met recht en rekenschap: de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007), 22.

⁷⁸ *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 18.

⁷⁹ *Ibidem*, 5; Tracy, *Holland under Habsburg rule, 1506-1566*, 83.

⁸⁰ *Ibidem*, 18.

als onderpand in ruil voor een staatslening.⁸¹

Er zaten verschillende voorwaarden aan deze lening verbonden. Allereerst zou de keizer tot een overeenstemming moeten komen met de koning van Frankrijk, Frans I (1515-1547). In de praktijk was er geen enkele reden om te geloven dat het daadwerkelijk tot een akkoord zou komen tussen de vorsten, aangezien er al een jarenlange strijd tussen Habsburg en Frankrijk gaande was die een grote kloof tussen beide vorsten had gecreëerd. Karel had Frans I o.a. afgetroefd in de strijd om de keizerstitel (1519) en het Habsburgse rijk vormde een grote politiek-militaire dreiging omdat het Frankrijk volledig omsingelde. Karel V had Frans I ook al eens in gevangenschap genomen tijdens de oorlog tussen de Habsburgers en Frankrijk over de hegemonie in Noord-Italië. Frans I had genoeg van deze nederlagen, vandaar dat hij besloot om de hertog van Gelre te ondersteunen in zijn strijd tegen de Habsburgers. Mede door deze hulp heeft de hertog het zo lang kunnen uithouden tegen de Habsburgers.⁸²

Rekening houdend met deze voorgeschiedenis is het aannemelijk om te veronderstellen dat Karel V deze clause opzettelijk liet opnemen in het verdrag. Op dit moment was het onwaarschijnlijk dat het tot een akkoord zou komen tussen beide vorsten. Als het wel tot een overeenstemming zou komen dan zou de keizer de bisschop van Utrecht moeten herstellen in zijn oude functies als heer van Utrecht en Hasselt. De overeenkomst tussen beide vorsten moest echter binnen vijf maanden tot stand komen. Als de bisschop binnen dezelfde gestelde termijn van vijf maanden nog steeds betrokken was bij de oorlog met Gelre, dan zou hij zijn wereldlijk bezit moeten afstaan aan Karel V in ruil voor de ondersteuning die laatstgenoemde had geboden.⁸³

Het was van alle tijden dat de bisschoppen van het Sticht eens in de zoveel tijd in geldnood verkeerden. Zoals eerder benoemd waren ze financieel sterk afhankelijk van de steden en dienstmannen (adel) op het platteland. In de veertiende eeuw werden onderlinge schulden, die o.a. ontstonden door financiële hulp aan de bisschoppen, al afbetaald door het afstaan van bezit als onderpand. Zo werden er bijvoorbeeld kastelen afgestaan en soms zelfs drost- of rentambten. Het was dus niet alleen grond, maar ook functies die in onderpand konden worden aangeboden.⁸⁴ Dit gebeurde in wezen ook met Hendrik van Beieren, die na de

⁸¹ Michael Limberger, 'No town in the world provides more advantages': economies of agglomeration and the golden age of Antwerp,' in: Patrick O'Brien (red.), *Urban Achievement in Early Modern Europa: Golden Ages in Antwerp, Amsterdam, and London* (Cambridge 2001), 39-62, aldaar 48.

⁸² Wim Blockmans, *Karel V*, 78-79 en 93.

⁸³ Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, 18.

⁸⁴ G.J. ter Kuile, 'Rechtskundige verschijnselen in de middeleeuwen', in: B.H. Slicher van Bath (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970), 69-88, aldaar 84.

overdracht van de Overstichtse temporaliteit nog enkel wereldlijk heerser was over het Nedersticht. Nadat de overdracht van het hele Sticht werd goedgekeurd door de paus in augustus 1529 verloor de bisschop ook definitief dit deel van zijn bisdom aan de Habsburgers. Later dat jaar verloor hij de bisschopspositie aan Willem van Enckevoirt.⁸⁵

Achteraf gezien was er niet echt een andere uitkomst mogelijk. Zijn temporaliteit over het Sticht was het enige van waarde dat de bisschop nog echt te bieden had. De Habsburgers hadden door de clausule van onderpand op te nemen in het verdrag eigenlijk al een voorschot genomen op de uitkomst. Het was namelijk niet aannemelijk dat de bisschop de geleende gelden kon terugbetalen.⁸⁶ De beste uitkomst voor hem was om met de hulp die hij had gekregen van de Habsburgers de oorlog met Gelre te beëindigen en daardoor misschien wel sterker uit de strijd te komen. Dit was te mooi om waar te zijn. Wanneer de bisschop helemaal geen hulp had gekregen van de Habsburgers was de situatie waarin het Sticht zich bevond nog uitzichtlozer geweest.

In het tweede deel van het verdrag wordt de overdracht van de temporaliteit van het Sticht nogmaals benadrukt:

So ist, dat wy syne keyserl. Maj., of syne erven ende nacomlingen, heeren oft vrouwen van syne Majestyts landen van herwaertsover, voor ons ende onse successeurs electen geypothethequerrt, geaffecteert ende verbonden hebben, ende by desen tegenwoordigen ypothequeren, affecteren ende verbinden, alle die temporale goederen van den selven onsen bisdom [...] ende in furstelycke woorden beloven [...] over te leveren ende in handen te stellen.⁸⁷

Deze beloftes deed de bisschop niet alleen aan de keizer, maar ook aan de paus, Clemens VII (1523-1534). Tenminste, de bisschop vroeg om toestemming aan de paus, ook namens de keizer, tot goedkeuring van deze bepalingen.⁸⁸ De paus was een belangrijke speler in dit proces, aangezien zijn goedkeuring leidend was in de totstandkoming van de overdracht. De paus zien we ook in het verdrag van Dordrecht terugkomen.

In het derde deel van het verdrag wordt opnieuw gevraagd om militair ingrijpen. Specifiek werd er gevraagd ‘om ons te subveniëren in onse groote, sware ende nootlycken affairen’.⁸⁹ Oftewel, om te hulp te schieten in deze zware tijden. De hertog van Gelre en zijn

⁸⁵ Theissen, *De regeering van Karel V*, 96-97.

⁸⁶ W.J. Formsma, ‘De onderwerping van Friesland, het Sticht en Gelre’, in: J.A. van Houtte, J.F. Niermeyer en J. Presser (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden. Dl. 4: De Bourgondisch-Habsburgse monarchie, 1477-1567* (Utrecht 1952), 90.

⁸⁷ *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 19.

⁸⁸ *Ibidem*, 20.

⁸⁹ *Ibidem*.

medestanders hadden geweld en ellende gebracht naar Utrecht en Hasselt, twee belangrijke steden die de Geldenaren hadden overgenomen van de bisschop. Het was essentieel om deze terug te veroveren, zoals eerder duidelijk gemaakt. Daarom werd er in het verdrag nogmaals met klem gevraagd om de inwoners van het Sticht te hulp te komen met alle benodigde middelen. Deel vier bevat de voorwaarden en afspraken die in werking traden wanneer één van de betrokken partijen kwam te overlijden. Als een betrokken partij kwam te overlijden, dan zou de ‘kercke ende bisdom van Utrecht [...] gestelt werden in handen van syne keyserl. Maj., oft synre voersz. erven, oft van heuren gecommiteerden.’⁹⁰ In het vijfde en laatste deel van de overdracht werd vastgelegd dat de bisschop in geen enkel geval een verbond mocht sluiten met de opstandelingen uit de stad Utrecht of met de hertog van Gelre. Overige allianties mochten ook niet gesloten worden zonder toestemming van de keizer. Het belangrijkste was natuurlijk voor de keizer dat geen enkel deel van het Sticht in handen zou blijven van Gelre. De bisschop was hier ook bij gebaat. Vandaar dat nogmaals wordt bevestigd en afgesproken dat het ‘transportéren, resignéren’ of ‘overgeven’ van het Sticht in geen enkel geval plaats mocht vinden zonder toestemming of weten van de keizer.⁹¹

Het verdrag van Dordrecht

De aanloop

In Januari 1528, enkele maanden na de totstandkoming van het verdrag van Schoonhoven, vond er een dagvaart plaats te Kampen. In de Hanzestad werd afgesproken dat de ridderschap en de steden van het Oversticht keizer Karel V zouden trouwzweren en aanvaarden als nieuwe heer van het Oversticht, op voorwaarde dat de bisschop van Utrecht hen toestemming zou verlenen. De bisschop ging echter niet zomaar akkoord omdat de paus als kerkelijk leider ook bij deze acceptatie betrokken moest zijn. Vanwege het canonieke recht en de eed die hij had afgelegd als bisschop aan de kerk, dus aan de paus, kon hij kerkelijk bezit niet zonder toestemming van de paus afstaan. Als hij zijn wereldlijke macht zou opgeven, dan zou hij dat enkel doen met recht van weerkoop, dus als onderpand, zoals eerder ook besproken was in Schoonhoven. De Habsburgers drongen echter aan en wezen de bisschop erop dat hij de overdracht kon baseren op ‘noodzakelijkheid’, wat in zekere zin niet gelogen was, omdat de bisschop eigenlijk niet veel anders kon doen. In dat geval zou de bisschop niet gebonden zijn

⁹⁰ *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 21.

⁹¹ *Ibidem*, 22.

aan het mogelijk oordeel van de kapittels. Goedkeuring van de paus was daarentegen nog steeds noodzakelijk. Met die taak werd de keizer zelf opgezadeld. Uiteindelijk kwam het tot onderhandelingen te Dordrecht op 12 februari 1528 waar de toekomst van het toekomstige Overijssel werd bepaald.⁹²

Het verdrag

De allereerste afspraak die werd gemaakt was de aanname van Karel V als landsheer of ‘erfheere’ van Overijssel, waarbij ‘erf’ er nadrukkelijk op wijst dat ook de nakomelingen van de keizer in het bezit zouden blijven van het gewest. De keizer nam Overijssel zowel aan als de hertog van Brabant als de graaf van Holland. Omdat er nog geen sprake was een Nederlandse eenheidsstaat moest Karel zich per afzonderlijk gewest laten erkennen als landsheer.⁹³ De aanname van het Oversticht als graaf van Holland en als hertog van Brabant paste bij de Habsburgse strategie. Het Oversticht werd namelijk onderdeel van een groter Nederland. Het centraal bestuur van deze Nederlanden was al decennialang gevestigd in het Zuiden (Brussel en Mechelen). Holland had natuurlijk graag gezien dat Karel V, met de verwerving van Overijssel, een deel van het centraal bestuur naar het Noorden zou verschuiven. Daarnaast hadden de Staten graag gezien dat een deel van het Stichtse grondgebied aan Holland toegevoegd zou worden. Per slot van rekening waren het de Hollanders die een groot aandeel hadden gehad in de verzameling van de benodigde geldsom waarmee een troepenmacht werd georganiseerd die tegenstand kon bieden tegen Gelre.⁹⁴

Namens allerlei hoogwaardigheidsbekleders, waaronder gedeputeerden van de Staten van het Sticht en Holland, de ridderschap, de IJsselsteden en overige Overijsselse ‘steden en gemeyne landen’, was tijdens diverse overleggen het verlangen uitgesproken naar een sterke vorst. Dit was de voornaamste reden waarom Karel V in aanmerking kwam om de nieuwe landsheer van Overijssel te worden. Dit werd tot in de puntjes beschreven. De bisschop was duidelijk niet in staat gebleken om Overijssel te ‘defendéren’ en te beschermen tegen de ‘oppressien’ van de hertog van Gelre:

Den voersz. heere elect anmerckende, des voersz. is, ende mede dat hem, overmits de groote voorgaende oorloge ende costen, die hy gesustineert heeft, niet mogelyck en was syn voersz.

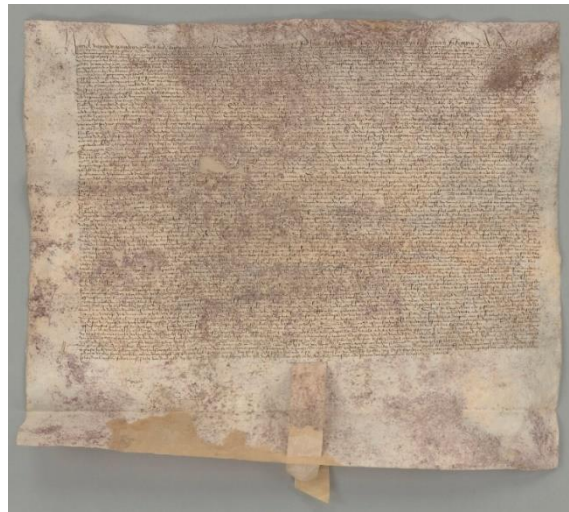
⁹² Theissen, *De regeering van Karel V*, 85-87; Formsma, ‘De onderwerping van Friesland, het Sticht en Gelre’, 90-91.

⁹³ Dirk Peter Blok, *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, vol. 5 (Haarlem 1980), 313.

⁹⁴ *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 24; Jonathan Israel, ‘Part 1: The Making of the Republic 1477-1588’, 55-56.

ondersaten ende landen van Overijssel te defendéren en te bescermen van den oppressien van den voernoemden Kaerle van Gelre.⁹⁵

De bisschop werd dus hard met zijn neus op de feiten gedrukt. In dit deel van het verdrag werd bepaald dat de bisschop al zijn onderdanen, waaronder drosten, kasteelheren en officieren, ‘absolveerde’. Oftewel, de bisschop stelde hen vrij van hun plichten aan hem als landsheer. Zo verloor de bisschop dus de jurisdictie over Overijssel en over alle inwonende onderdanen ten gunste van Karel V die de bisschop en zijn opvolgers nog wel de geestelijke jurisdictie over Overijssel en ook Utrecht liet behouden. Als landsheer, wereldlijk heerser, kon Karel V die geestelijke jurisdictie niet zomaar intrekken. Dat kon alleen de paus.⁹⁶ Feit was nu wel dat de bisschop een deel van zijn wereldlijke macht ‘vernietigd’ zag worden als gevolg van de Gelderse en Habsburgse druk.⁹⁷

Figuur 3: Het verdrag van Dordrecht, 12 febr. 1528⁹⁸

De aanname van Karel V was uiteraard op voorbehoud van enkele voorwaarden. De belangrijkste voorwaardes, rekening houdend met de context, was om de ‘landen van Overijssel te defendéren ende te bescermen van den oppressien van den voernoemden heere Kaerle van Gelre’.⁹⁹ De ridderschap, de Staten en de steden, alle vazallen, landen van

⁹⁵ *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 24.

⁹⁶ *Ibidem*, 25-26; J.W.C. van Campen, ‘De bisschoppen van Utrecht’, *Maandblad van “Oud-Utrecht”* 25 (1952) 7, 53-54.

⁹⁷ F. van Bevervoorden tot Oldemeule, ‘Huldiging der Utrechtsche bisschoppen, inzonderheid van Hendrik van Beijeren, benevens de overdracht het wereldlijk gezag aan keizer Karel V’, *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* 1 (1835), 355-371, aldaar 356.

⁹⁸ Nationaal Archief, Den Haag, (hierna: NL-HaNA), 3.01.11.1, Temporaliteit van het Oversticht, inventarisnummer 563, Akte van overdracht door Hendrik, elect van Utrecht, van de temporaliteit van Overijssel aan keizer Karel V. 1528. 12 februari.

⁹⁹ *Archief van kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 25.

Overijssel en verbonden gebieden (Drenthe) werden overgedragen, eveneens als verschillende politieke en militaire posities waar de keizer nieuwe mensen voor mocht aanstellen.¹⁰⁰ Eén van de belangrijkste aanstellingen was die Georg Schenk van Toutenburg als stadhouder van Overijssel. Deze functie ging hij combineren met zijn stadhouderschap over Friesland. Voortaan zouden deze stadhoudersschappen aan elkaar verbonden blijven.¹⁰¹

Nu terug naar de overdracht zelf. De bisschop had officieel afstand gedaan van zijn bisdom. De temporaliteit over het Sticht was nu officieel in handen van de keizer, maar toestemming van de paus moest nog veilig worden gesteld. Daarom lieten de Habsburgers in het verdrag opnemen dat de bisschop het bisdom, op verzoek van de keizer, zou schenken aan de paus. Op de achtergrond hadden de paus en keizer al gesproken over de positie die de bisschop zou krijgen na de overdracht. Beide kwamen tot overeenstemming dat de bisschop het best aan kon blijven. Dit was nog allerminst zeker omdat Hendrik van Beieren de rijkssteden Deventer, Kampen, Zwolle en Groningen toestemming had gegeven om op zoek te gaan naar een geschikte opvolger. Als beschermheer van deze steden had de bisschop niet adequaat kunnen optreden tegen de Gelderse dreiging. Vandaar dat de steden een nieuwe beschermheer mochten aandragen. Dit werd uiteindelijk Karel V. De zoektocht naar een opvolger van Hendrik als bisschop liet nog enige tijd op zich wachten. Hendrik had namelijk toegezegd dat hij nog een jaar zou aanblijven. Voor de Habsburgers was dit goed nieuws. Zij konden op deze wijze invloed op hem blijven uitoefenen en gebruiken bij het verkrijgen van toestemming van de paus. Wanneer een bisschopsverkiezing op tafel was gekomen, was het allerminst zeker geweest of de nieuwe bisschop in de bestaande invloedssfeer van de Habsburgers lag. Bij voorgaande verkiezingen werd namelijk in de meeste gevallen een neutrale persoon verkozen of iemand die in goede aarde viel bij de Habsburgers.¹⁰²

Voor de overgave van Overijssel werd de bisschop adequaat gecompenseerd. Hij werd met een jaarlijks pensioen onderhouden. Net zoals de eerdere financiële hulp die de bisschop had gekregen in zijn strijd tegen de hertog zou dit pensioen ook worden uitbetaald in termijnen in de Zuidelijke Nederlanden. Dit keer zowel in Antwerpen als Mechelen. Daarnaast hoefde de bisschop de geldsom die aan hem geleend was om het Oversticht te beschermen tegen de hertog van Gelre niet terug te betalen. Oftewel, de schuld werd ‘quytgescolden’. Het bleef echter niet bij een financiële compensatie en kwijtschelding van schulden. De bisschop zou voortaan in zijn taak als geestelijk leider van Overijssel geholpen

¹⁰⁰ *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 26.

¹⁰¹ Dumber en Salmon, *Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van alle volkeren*, 186.

¹⁰² Theissen, *De regering van Karel V*, 85-87.

worden door enkele gedeputeerden van de keizer, in het verdrag omschreven als ‘genade bevelhebbers’ die ‘behulpelyck ende vorderlyck wesen sellen’.¹⁰³ Waaruit deze hulp precies bestond is niet duidelijk.

Na deze bepaling haalt het verdrag nogmaals de overdracht aan. Eerder werd al benoemd dat de steden en ridderschap van Overijssel hun trouw en eed zouden afleggen aan de keizer. Het was nu aan de bisschop om daadwerkelijk zijn bisdom af te staan aan de keizer, waarbij nogmaals wordt teruggegrepen op het verdrag van Schoonhoven:

Dit al nae rate ende advenant van den tyde hierinne merckelyck besproken, veraccordeert ende getracteert [...] in der stede van Schoonhoven, ende van den brieven daer af synde, van den XV. dach der maent november lestleden [...] Ende op dat sulcx gescie, so heeft den voersz. heere van Utrecht, op furstelyke trouwe ende eere, toegeseyt ende belooft.

Het feit dat het verdrag van Schoonhoven nogmaals wordt aangehaald laat nogmaals zien dat Schoonhoven een essentiële rol speelde in de totstandkoming van de overdracht. Zonder het verdrag van Schoonhoven was het namelijk niet zover gekomen, ten minste, niet op de exacte wijze waarop de gebeurtenis daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Ook wordt er nogmaals benoemd dat de bisschop geen alliantie mocht sluiten met de hertog van Gelre ‘ende syn adhaertenten, noch mitten staten van die steden ende Nederstichte van Utrecht aengaen noch maecken sullen, d’een sonder d’anders weten ende consentie’.¹⁰⁴

De laatste afspraak die werd gemaakt had betrekking tot mogelijke bondgenootschappen die de bisschop en ook de keizer konden sluiten, wat ook al kort benoemd was aan het eind van het verdrag van Schoonhoven. Het voornaamste verbond dat niet gesloten mocht worden was een verbond met de hertog van Gelre of zijn medestanders. Ook mocht geen verbond gesloten worden met de Staten of steden van het Nedersticht, aangezien dit deel van het Sticht nog grotendeels in handen was en onder de invloedssfeer viel van de hertog van Gelre.

De overdracht werd bezegeld met het volgende artikel:

Soe ist, dat wy, willende in goeder trouwe met de voersz. keyserl. Maj. procedéren, geloof hebben, ende by desen op onse trouwe, ende eere, ende in furstelyke woorden geloven allen den voersz. articulen, ende een ygelyck van dien, in allen hoeren pointen te furnieren, te volcomen, ende onverbreeckelyck te onderhouden, sonder nymmermeer daer tegens te comen, noch gedogen,

¹⁰³ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 26-27.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 28.

gecomen of gedaen te werden, by ons noch by anderen, directelyck of indirectelyck, in wat maniere dat het sy. Al sonder arch ende list.¹⁰⁵

Kortom, men zou zich houden aan de afgesproken artikelen zonder dat er sprake zou zijn van enige misplaatste gevoelens.

De vrede van Gorinchem

Aanloop

De herovering van het Sticht werd na de ondertekening vrijwel meteen in volle gang gezet door de Schenck van Toutenburg. Als stadhouder en plaatsvervanger van de keizer nam hij daarnaast ook de hulde in ontvangst namens de keizer in steden als Zwolle en Deventer. In de maanden die volgden werd het Gelders verzet onder andere gebroken bij Hattem, Elburg en Harderwijk. Hiermee was de directe route over de Veluwe richting Overijssel en de overige Noordelijke gewesten afgesloten. De hertog moest voorkomen dat ook Utrecht bereikt zou worden door de Habsburgse troepen. Hij koos de aanval door veldmaarschalk Maarten van Rossum richting het Habsburgse Holland te sturen met een leger. Na diverse plunderingen kwam van Rossum in Den Haag terecht. Ook deze stad werd geplunderd, een flinke aderlating voor de lokale bevolking en bovenal een knauw voor de Habsburgse moraal. Lang konden de Geldenaren echter niet genieten van deze overwinning. In de navolgende maanden kwamen steeds meer plaatsen in handen van de Habsburgers die een sterk regionaal leger hadden gevormd, waardoor de hertog van Gelre meer en meer in het nauw gedrukt werd.¹⁰⁶

Het verdrag

Het belangrijkste uitgangspunt van de onderhandelingen was om ‘een eynde te stellen tot den oorlogen’, oftewel, om vrede te bereiken tussen de Habsburgers en de hertog van Gelre. De vrede is opgetekend in naam van de landvoogdes, Margaretha van Oostenrijk. Zo wordt er bijvoorbeeld geschreven ‘totten rust ende vrede van haren voersz. Landen ende ondersaten’, waarbij ‘haren’ duidt op de landvoogdes. Anders dan in de andere verdragen wordt er ook kort gesproken over religie.

¹⁰⁵ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 28.

¹⁰⁶ Theissen, *De regeering van Karel V*, 87-88; P.J. Meij, ‘Gelderland van 1492-1795 – 1492-1543’, in: J.J. Poelhekke red., *Geschiedenis van Gelderland boek II* (Zutphen 1975), 13-78, aldaar 56.

Figuur 4: Volmacht aan George Schenck van Tautenburg.¹⁰⁷

Zo staat er onder andere: ‘ende oock tot extirpatie der vermaledyder Luteriaensche ende anderen heretycquen secten, die in den keyserryck ende andere syne landen wesen mochten’.¹⁰⁸ Gedurende deze tijd, het begin van de Reformatie, ontstonden meer en meer conflicten over religie, iets wat in deze scriptie eigenlijk nog niet aan bod is gekomen. De Habsburgers pleitten voor het katholicisme. De overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking was ook nog katholiek en dat wilden de Habsburgers zo houden. Vandaar dat geprobeerd werd om met de centralisatie van de Nederlanden opkomende protestantse sympathieën en praktijken te ‘extirperen’. Het protestantisme werd hierdoor ook maar door kleine groepjes individuen beleden. Onder het bestuur van Karel V en later ook onder Philips II was steeds minder ruimte voor tolerantie richting de protestantse bevolking.¹⁰⁹

Het verdrag vervolgt met een opsomming van alle betrokken partijen bij de oorlog die alle eerdere onenigheden (‘differenten’) tussen de partijen onderling moesten beëindigen. Dit zou zich op de volgende manier voltrekken: allereerst zou Karel van Egmont afstand moeten doen van alle allianties die ‘tegen of in praedjudicie van den keyser’ zijn, dus ten nadele van keizer Karel V. Hieronder viel onder andere het verbond met de koning van Frankrijk, maar ook andere allianties die de hertog had gesloten met geestelijke of wereldlijke vorsten, andere landen, steden, gemeenten of ‘particuliere personen’.¹¹⁰ Karel V moest een gelijksoortige belofte doen. Als tweede beloofde Karel V als hertog van Brabant aan de hertog van Gelre

¹⁰⁷ Collectie Overijssel, NL-DvHCO, HCO Stadsarchief Deventer, ID 0690, Stad Deventer, periode Middeleeuwen, 1.02.1, Akte waarbij keizer Karel V aan George Schenck, vrijheer van Tautenburg, zijn stadhouder in Friesland, volmacht geeft om in Overijssel namens hem de eed als landsheer af te leggen en de hulde van de onderzaten te ontvangen, 26 februari 1528.

¹⁰⁸ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 31-32.

¹⁰⁹ Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland*, 97-99.

¹¹⁰ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 32.

dat hij de rest van zijn leven het recht behield over het gewest Gelre en het graafschap Zutphen. Later in het verdrag wordt ook bevestigd dat de hertog in het bezit mag blijven van de stad Groningen, de Ommelanden, Coevorden, Diepenheim en Drenthe.¹¹¹ Feitelijk mocht de hertog van Gelre zich dus laten belenen door de keizer.

Er zat echter een addertje onder het gras. Het recht op de jurisdictie over deze gebieden bleef alleen geldig wanneer de hertog nakomelingen zou krijgen. Wanneer de hertog van Gelre kinderloos kwam te overlijden, of wanneer zijn mogelijke toekomstige kinderen kinderloos kwamen te overlijden, dan zou Karel V of één van de toekomstige graven of gravinnen van het hertogdom Brabant in het bezit komen van Gelre en Zutphen. Het huwelijk van Karel van Egmond met Elisabeth van Brunswijk-Luxemburg bleek inderdaad kinderloos. Hier had de keizer natuurlijk op gehoopt. Om te voorkomen dat het hertogdom na zijn dood alsnog in handen zou komen van de Habsburgers, stelde de hertog de ondertekening van het de vrede van Gorinchem uit. Hij weigerde om zijn onderdanen onder Habsburgs bestuur te laten vallen. Als de hertog gewild had, had hij de belening kunnen inwilligen en had hij nog enkele jaren als rijksvorst kunnen regeren. Van Egmont koos echter voor een andere weg. In 1534 koos hij er expliciet voor om de afspraken over de gewestelijke soevereiniteit te negeren en om in het ‘geheim’ Frans I aan te wijzen als rechtmatig opvolger van Gelre en Zutphen. In 1536 was de hertog echter gedwongen om hier afstand van te doen. In december van dat jaar werd namelijk een hernieuwde versie van het verdrag van Gorinchem, het verdrag van Grave, opgesteld. Hieruit werd echter wel de passage over het kinderloos overlijden geschrapt, waardoor het mogelijk werd voor de hertog om een eigen opvolger aan te wijzen.¹¹²

In het oudere verdrag van Gorinchem werd naast deze passages opgenomen, op advies van de keizer, dat er een huwelijk zou plaatsvinden tussen één van de kinderen van de hertog en één van de kinderen van de keizer. Zover zou het echter nooit komen. Na dit voorstel werd er beloofd aan de hertog dat hij de steden Hattem, Harderwijk en Elburg terug zou krijgen, zonder enige ‘argelist’. Daarbij zouden de inwoners van de steden ongedeerd moeten blijven en ook niet mogen worden aangetast in hun verkregen rechten en privileges. Het is interessant en tegelijkertijd ironisch dat passages als deze zijn opgenomen in de verdragen, aangezien Karel V zich in zijn directere bestuur over de Nederlandse gewesten na 1530 juist

¹¹¹ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 32 en 35.

¹¹² Meij, ‘Gelderland van 1492-1543’, 60-67.

weinig aantrok van deze privileges.¹¹³ Eerder in het verdrag lezen we ook al dat Karel als hertog van Brabant alle ‘bannerheeren, ende ridderscap, ende steden ’s lants van Gelre ende graefscap van Zutphen, groot en cleyn ook die stadt van Groenigen, de Ommelanden, die voersz. steden ende sloten van Coeverden en Diepenhem, alle heur privilegien, vryheden, leenrechten, landtrechten, stadtrechten, dyckrechten, ende waterrechten’ zou bevestigen.¹¹⁴ In de praktijk zouden deze rechten lang niet altijd worden nageleefd. Het Habsburgs bestuur over het Sticht trok de meeste macht naar zich toe waardoor er voor de steden weinig ruimte was om hun aloude zelfstandige koers te blijven varen.¹¹⁵

Karel V zou de hertog van Gelre naast het behoud van Gelre en overige landen ook financieel tegemoet komen. De hertog zou namelijk een jaarlijks pensioen krijgen van 16.000 gulden. Ook werd hij voorzien van een persoonlijke militie op kosten van de keizer. Wanneer laatstgenoemde het salaris van deze soldaten niet langer zou betalen, dan zou de hertog deze soldaten mogen gebruiken tegen de keizer. Daarnaast zouden alle vazallen, dienaren onderdanen en militairen die in de oorlog hadden meegestreden weer worden hersteld in hun oorspronkelijke functies in het desbetreffende gewest waar ze vandaan kwamen. Ook de opstandelingen die verbannen waren uit de steden Utrecht en Zwolle mochten huiswaarts keren en zouden niet verder vervolgd worden.¹¹⁶

Het slot van het verdrag staat in het teken van de bezegeling en acceptatie. Naast de keizer en de hertog moest ook de landvoogdes de vrede accepteren en bezweren op basis van haar trouw en eer in het bijzijn van enkele gedeputeerden van de hertog van Gelre. Deze eed werd gezworen op het ‘heylige evangelie, ende ’t houte van den heyligen cruce, in tegenwoerdicheyt van den heyligen sacramenten.’¹¹⁷ Er werd dus niet gevraagd om een gelijksoortige eed van de keizer, wat enigszins vreemd is, aangezien de hertog van Gelre wel dezelfde eed moest afleggen. De eed van de plaatsvervanger van de keizer werd blijkbaar als afdoende geacht. Wel moesten keizer en hertog hun handtekening en zegel onderaan zetten ter ‘acceptatie, approabatie ende confirmatie van den tegenwoerdigen tractaet.’ Ook vertegenwoordigers van de (Habsburgse) gewesten Holland en Brabant, van Gelre en de overige gronden waarover de hertog van Gelre jurisdictie had moesten het verdragen ondertekenen en bezegelen.¹¹⁸

¹¹³ W.J. Formsma, ‘De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd’, in: B.H. Slicher van Bath (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970), 119-135, aldaar 119.

¹¹⁴ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 33-34.

¹¹⁵ Formsma, ‘De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd’, 119.

¹¹⁶ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 35-37.

¹¹⁷ *Ibidem*, 38.

¹¹⁸ *Ibidem*, 39.

Dankzij deze vrede kon nu ook het Nederstichtse grondgebied overgedragen worden aan de keizer. Op 20 oktober 1528 kwam het dus tot de gehele temporaliteitsoverdracht van het Sticht aan Karel V. De paus keurde de gehele overdracht wel pas enkele maanden later, in augustus 1529, goed.¹¹⁹

Conclusie

De totstandkoming van de drie verdragen was het resultaat van jarenlange strijd in het Sticht. Tijdens de onderhandelingen in Schoonhoven werd besloten dat de bisschop van het Sticht financiële en militaire bijstand zou krijgen. Hendrik wilde op zijn beurt weten of de keizer bereid was om hem bij te staan in de verdere strijd tegen Gelre. De keizer kon dat niet toezeggen. Op zijn beurt gaf de bisschop aan wel bereid te zijn om zware concessies te doen. Als hij zijn gewenste betaling en troepenmacht zou ontvangen, zou de bisschop zijn wereldlijke macht afstaan aan de keizer, die op zijn beurt iemand kon aanstellen om het nieuw verkregen land te besturen. Zo kwam het Oversticht uiteindelijk in handen van de Karel V in februari 1528, die George Schenck van Tautenburg aanstelde als stadhouder. De oorlog met Gelre was echter nog niet voorbij. Er zou nog maandenlang gevochten worden tot dat de vrede van Gorinchem tot stand zou komen.

¹¹⁹ Theissen, *De regering van Karel V*, 96.

Hoofdstuk 3: Thematisering

In het verlengde van hoofdstuk 2 staat dit hoofdstuk ook in het teken van de drie verdragen. In dit hoofdstuk ligt de focus meer op de diepere analyse en minder op close-reading. Met de kennis uit het voorgaande hoofdstuk hoop ik te achterhalen wat de voornaamste achterliggende factoren zijn die geleid hebben tot de totstandkoming van de verdragen. Anders gezegd, *welke onderliggende thema's hebben de overhand in deze drie verdragen?* Om deze vraag te beantwoorden wordt er een selectie van de belangrijkste artikelen uit de verdragen besproken en onderverdeeld in thema's. Daarbij is het ook belangrijk om de verschillende hoofdrolspelers te bespreken, aangezien zij invloed hebben gehad op de artikelen die werden vastgelegd in de verdragen. Daarnaast is het ook belangrijk om te onderscheiden welke rol elk verdrag precies had. Dit zal nader worden uitgelicht in de algemene conclusie.

De spelers en hun belangen

Voordat we overgaan tot de thematisering van de verschillende artikelen is het allereerst belangrijk om te kijken naar de belangen die op het spel stonden voor de betrokken partijen. Allereerst de belangen van Margaretha van Oostenrijk. Als landvoogdes was Margaretha de plaatsvervanger van Karel V die maar beperkt in de Nederlanden aanwezig kon zijn. Anders dan haar neefje Karel voerde Margaretha een politieke koers die als doel had om de vrede in de Nederlanden te waarborgen. Zij was niet uit op territoriale winst, iets waar juist wel op aangestuurd werd in het verdrag van Schoonhoven.¹²⁰ De belangrijkste taak die Margaretha vervulde in aanloop naar Schoonhoven was het aansturen van Floris van Egmond en Gerard Mulert die in nauw contact stonden met de bisschop en diens wensen om versterkingen bekendmaakten bij de landvoogdes.¹²¹ Het was Margaretha van Oostenrijk er natuurlijk aan gelegen om de benodigde bijstand te bieden aan de bisschop waardoor de kans op vrede en stabiliteit groter werd. De waarborging van vrede was echter al langere tijd buiten beeld. In 1528, na maandenlange strijd, kwam het echter wel tot de vrede van Gorinchem. Uit het verdrag blijkt dat Margaretha hierop heeft aangestuurd: 'by advys van de doorluchtichste,

¹²⁰ Wim Blockmans en Walter Prevenier, *The Promised Lands: The Low Countries Under Burgundian Rule, 1369-1530* (Philadelphia 1999), 213; Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments*, 93-122.

¹²¹ Theissen, *De regering van Karel V*, 77-78.

hoochmogenste furstinne ende vrouwe, myn genadige vrouwe Margareta, eertshertoginne van Oostenryck [...] een eynde te stellen tot den oorlogen'.¹²² Begin 1528 kwam vrede nog niet in de plannen voor van Karel V. Zijn streven naar machtsuitbreiding in de Nederlanden voorkwam dit simpelweg. Het Sticht, Gelre, Drenthe en de Groningse Ommelanden moesten nog onderworpen worden om zijn project in de Nederlanden tot voltooiën. Hij begon met het Sticht, de moeilijkste opgave, maar wel essentieel om ook de overige gewesten te kunnen inlijven bij de Habsburgse Nederlanden, omdat het gewest centraal in de Noordelijke Nederlanden lag. Dit was voor Karel ook reden om het Sticht aan te nemen als graaf van Holland en als hertog van Brabant. Hij wilde de Nederlanden zoveel mogelijk buiten de oude Franse invloedssfeer houden, maar bovenal ook buiten de keizerlijke sferen. Karel V wilde niet heersen over de Nederlanden als keizer van het Heilige Roomse Rijk, maar vooral als landsheer der Nederlanden. Hiermee deed hij namelijk recht aan zijn plan om de Nederlanden te hervormen tot een onafhankelijke staat.¹²³ Ongetwijfeld werd hij hierdoor ook een stuk makkelijker geaccepteerd door de Staten en bevolking van de Nederlanden. Hij wilde afrekenen met het decennialange wantrouwen richting de Habsburgers, waardoor het ook makkelijker zou zijn om zijn centralisatieplannen door te voeren.

Bisschop Hendrik wilde uiteraard als landsheer van het Sticht de rust en vrede laten terugkeren in het Sticht. Hij moet echter zelf wel geweten hebben dat dit onrealistisch was nu de Habsburgers nauwer betrokken waren bij het Gelderse conflict. Het was een kwestie van tijd voordat hij zijn positie in het Sticht zou verliezen. Als landsheer en dus als rijksvorst moest hij handelen vanuit het rijksbelang. Oftewel, het was zijn plicht om de keizer te helpen om zijn doelen in de Nederlanden te bewerkstelligen. Voor de bisschop betekende dit dat hij afstand moest doen van zijn wereldlijke macht. De paus was hier allerm minst blij om. Het verdrag van Schoonhoven was een voorschot op nog af te handelen zaken. Paus Clemens VII had nog helemaal geen toestemming gegeven voor de overdracht. Karel V maakte zich hoogstwaarschijnlijk maar weinig zorgen om de mening van de paus. In 1527 had namelijk de plundering van Rome (*Sacco di Roma*) plaatsgevonden.¹²⁴ Deze plundering was onderdeel van Karel's militaire campagne in Italië, een gebied dat Karel beschouwde als de kern van het Heilige Roomse Rijk. Door deze daad wist de keizer de paus tot op zekere hoogte gedwongen aan zijn kant te krijgen.

¹²² *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 31.

¹²³ De Schepper, 'The Burgundian-Habsburg Netherlands', 503 en 527.

¹²⁴ Blockmans, *Karel V*, 88.

Vanaf dit moment viel het pausdom grotendeels onder Karel's controle.¹²⁵ Na de gesloten vrede van Gorinchem werden naarstig pogingen gedaan om de bevestiging van de overdracht van het Sticht van de paus te verkrijgen. Hiervoor werd Jan Slaghek, proost van de Mariakerk te Utrecht, één van de vijf kapittelkerken, naar Rome gestuurd. Na maandenlang overleg met kanunniken werd de overdracht door de paus bevestigd in augustus 1529.¹²⁶

Terugkerende thema's

In de besproken verdragen zijn er enkele prominente thema's die aan het licht komen. Zo zijn er meerdere artikelen opgenomen m.b.t. hulpverlening. Deze hulp valt onder te verdelen in financiële diensten en militaire ondersteuning. Onder financiële diensten valt bijvoorbeeld een lening of een andere tegemoetkoming zoals een jaarlijks pensioen (compensatie). Militaire ondersteuning staat vanzelfsprekend in het teken van het sturen van de benodigde troepen. Onder allianties vallen afspraken die bestaande en toekomstige allianties uitsluiten. In de meeste gevallen werden er voorwaardes verbonden aan deze artikelen. Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld de voorwaarde die verbonden werd aan de financiële en militaire hulp die de Habsburgers zouden bieden aan de bisschop. Hieraan werd het afstaan van het Sticht als onderpand verbonden. Zo zijn er dus ook afspraken die te maken hebben met de soevereiniteit over een bepaald gebied. Naast de afspraken over de temporaliteitsoverdracht vallen bijvoorbeeld ook de afspraken die gemaakt zijn over opvolgingskwesties onder deze noemer. Als laatste zijn er ook artikelen die gingen over rechten en privileges. Deze afspraken waren met name relevant voor de steden en de ridderschap. Hieronder is een tabel te zien met de verdeling van deze thema's over de drie besproken verdragen.

Tabel 1. Thema's in het verdrag van Schoonhoven, verdrag van Dordrecht en vrede van Gorinchem

Schoonhoven	Dordrecht	Gorinchem
Financiële diensten	Soevereiniteit	Allianties
Militaire ondersteuning	Financiële diensten	Soevereiniteit
Allianties	Militaire ondersteuning	Rechten en privileges
Soevereiniteit	Allianties	Financiële diensten

¹²⁵ Blockmans, *Karel V*, 88; Daniel H. Nexon, *The Struggle for Power in Early Modern Europe: Religious Conflict, Dynastic Empires, and International Change* (Princeton 2009), 160.

¹²⁶ Theissen, *De regeering van Karel V*, 92-96.

Wat met name opvalt aan dit schema is dat er in elk van de drie verdragen artikelen zijn opgenomen over allianties en soevereiniteit, oftewel, thema's die te maken hebben met politieke aangelegenheden. Op zich is dit niet vreemd. De totstandkoming van de drie verdragen was namelijk het resultaat van jarenlange politieke strijd. Verder is het opvallend dat er nauwelijks ruimte is voor rechten en privileges in de verdragen. Alleen in het verdrag van Gorinchem wordt kort gesproken over de 'privilegien, rechten en vryheden' die de steden aan weerszijden van de IJssel hadden verkregen voordat de oorlog met Gelre was uitgebroken.¹²⁷

Financiële hulp

Zoals gezegd komen er verschillende thema's terug in de verdragen. In het verdrag van Schoonhoven is er met name een focus op de financiële dimensie en gewestelijke autoriteit. Het eerste artikel gaat over financiële hulp, een lening van 16.000 gulden aan de bisschop bedoeld om beter weerstand te kunnen bieden tegen de hertog van Gelre. In het tweede hoofdstuk werd al uitgelegd dat de bisschop in financiële problemen zat. De hoofdsteden van met name het Oversticht hadden herhaaldelijk aanzienlijke leningen afgesloten om de kosten van de oorlog met Gelre te kunnen dekken. Ook werd er meerdere malen vergaderd door de bisschop en de Staten om te bepalen of er nog meer geld nodig was. In veel gevallen kwam het dan tot een landschatting, een directe belasting voor klein- en grootlandeigenaren.¹²⁸ Deze schatting was verdeeld over de drie regio's van het Oversticht. Met deze belastingen en overige heffingen werd tijd gewonnen, maar in de jaren 1520 kon het Sticht het niet langer voor elkaar krijgen om genoeg geld bij elkaar te krijgen. Bovendien waren er nog leningen die afbetaald moesten worden, waardoor niet al het beschikbare geld besteed kon worden aan de strijd tegen Gelre.¹²⁹ De 'sestien duysent currente guldens' waren een welkome buffer, maar ze was slechts een kortetermijnoplossing. Op de langere termijn was er maar één uitkomst mogelijk: het geld zou weer opraken. De hertog van Gelre had dit probleem niet. Hij werd namelijk al langdurig ondersteund door de Franse koning. De overdracht van het Sticht was uiteindelijk de enige mogelijkheid voor de bisschop om Habsburgs ingrijpen te kunnen garanderen.

Op voorwaarde dat de bisschop geen alliantie zou aangaan met de koning van Frankrijk of één van zijn bondgenoten zou de Habsburgse overheid de bisschop te hulp

¹²⁷ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 36-37.

¹²⁸ Zie bv. Collectie Overijssel (HCO), 0001 Staten van Overijssel, stukken uit het Stadsarchief Deventer, 1.5, Schattingslijst van Salland, Twenthe en Vollenhove, 1527.

¹²⁹ Van Kalveen, 411-413; zie vooral Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht*, 77-79.

schieten met ‘gereeden penningen’, oftewel met geld dat direct beschikbaar was.¹³⁰ Veel van dit geld werd opgehaald in Holland. Uit eerder onderzoek van Tracy blijkt dat de Habsburgers om grote geldbedragen hebben gevraagd, *beden*, aan de Staten van Holland en die ter beschikking hebben gesteld voor de oorlog met Gelre. Met dit geld werd onder andere een grote legermacht gevormd en onderhouden. In 1528 stonden de Staten van Holland een bedrag van meer dan 460.000 gulden af aan de Habsburgse oorlogsschatkist. Er was echter weinig teken van vertrouwen richting de Habsburgers. Zij waren niet transparant over de wijze waarop en waaraan ze het geschonken geld precies zouden besteden.¹³¹

Terugkoppeling staat dit in relatie met de animositeit van de Utrechtse opstandelingen richting de bisschop van het Sticht. Hij was niet de man op de juiste plek volgens hen. Hij had te nadrukkelijk toenadering gezocht tot de Habsburgers, met als gevolg dat de opstandige leden van het stadsbestuur nog maar weinig van hem aantrokken.¹³²

Naast deze financiële hulp werd de bisschop nog een laatste geldbedrag toegezegd in het verdrag van Dordrecht. Hendrik zou een jaarlijks pensioen ontvangen. Het doel achter dit pensioen was om te verzekeren dat de bisschop niet af zou zien van de overdracht van het Sticht, zoals omschreven in het verdrag: ‘dat de voersz. heere van Utrecht alsdan verseeckert synde van syn recompensie van den voersz. bisdom, in der manieren als boven, alle [...] renten ende anderen goeden ende toebehoerten van der kercke ende bisdom van Utrecht, die hy alsdan in syn genade handen, bewindt, ende macht hebben sal, reëlyck ende by effecte overleveren ende geven sal’.¹³³

Militaire hulp

Afspraken over militaire bijstand werden opgenomen in de verdragen van Schoonhoven en Dordrecht. Deze ondersteuning staat in direct verband met de geboden financiële hulp. Met dat geld konden de troepen namelijk betaald en onderhouden worden. In het verdrag van Dordrecht werd in een bijvoegsel, de ‘additie van sekere artuculen’, specifiek uitgelicht op welke manier de beschikbare troepen gebruikt zouden worden in de voorjaars- en zomercampagne. Het belangrijkste was om allereerst het verzet in het Noorden van het Oversticht te breken om vervolgens door te kunnen dringen tot het Nedersticht via Gelre. Bovendien zou de herovering van het Noordelijke Oversticht en Noordoost Veluwe de pas afsnijden naar het Noorden. Vandaar dat eerst steden als Kampen aan de monding van de

¹³⁰ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 18.

¹³¹ Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 75-89.

¹³² Theissen, *De regeering van Karel V*, 74-75.

¹³³ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 27.

IJssel en Zwartsluis werden ontzet. In de strijd werd gebruik gemaakt van verschillende soorten geschut, waaronder mortieren. Het overgrote deel van de troepenmacht bestond echter uit soldaten en ruiters. Gek genoeg wordt er in deze artikelen niet gesproken over de aanstelling van Schenck van Toutenburg als de nieuwe stadhouder van Overijssel, die al stadhouder was van Friesland.¹³⁴

Allianties

Alle drie de verdragen bevatten artikelen over allianties. Zo bevat het verdrag van Schoonhoven de voorwaarde dat Karel V een verbond moest sluiten met Frankrijk, waarbij Karel de bisschop in ‘den tractaet sal comprehendéren’, oftewel, om de bisschop ook te betrekken bij de staakt het vuren. Het doel was om hiermee de Franse steun aan de hertog van Gelre stop te zetten. Bovendien zou de bisschop worden hersteld in zijn oude functie in de steden Utrecht en Hasselt.¹³⁵ Waarom specifiek deze twee steden? Beide steden waren in een eerder stadium van de oorlog in Gelderse handen gevallen. Utrecht was de belangrijkste en machtigste stad van het Nedersticht en was al jarenlang in oppositie tegen de bisschop. Als de bisschop hier de macht had terug gekregen was dat een enorme overwinning voor hem geweest en een aderlating voor de hertog van Gelre. Het voornaamste belang van Hasselt was waarschijnlijk gerelateerd aan haar ligging, als brug tussen Noord en Zuid. Het was echter eerst aan de bisschop om de strijd met Gelre te beëindigen, een onrealistisch doel wat uiteindelijk ook niet zonder hulp volbracht kon worden.

Aan het eind van het verdrag werd ook afgesproken dat een mogelijke alliantie van Karel V met de hertog van Gelre of de stad Utrecht was uitgesloten. In de praktijk, zo blijkt, waren dit soort afspraken over allianties een formaliteit. Een dergelijke alliantie kon enkel bekrachtigd worden wanneer de ondertekenaars van het verdrag hiermee instemden, dus in ieder geval de bisschop en waarschijnlijk ook Floris van Egmond en Anthonis van Lalaing. Helemaal zeker is dit niet, aangezien er in het verdrag slechts gesproken wordt over ‘onsen consent’. Wie ‘onsen’ precies zijn valt niet met zekerheid vast te stellen.¹³⁶

Op deze afspraak wordt teruggegrepen in het verdrag van Dordrecht, maar dan m.b.t. de positie van de bisschop, die geen ‘appointement, noch tractate met heere Kaerle van Gelre ende syne adhaerenten, noch mitten staten van die steden ende Nederstichte van Utrecht aengaen noch maecken sullen, d’een sonder d’anders weten ende consente’.¹³⁷ Deze

¹³⁴ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 29-30.

¹³⁵ *Ibidem*, 18.

¹³⁶ *Ibidem*, 22.

¹³⁷ *Ibidem*, 28.

afspraken werden hoogstwaarschijnlijk gemaakt om te voorkomen dat de bisschop Karel V zou ondermijnen. De vraag is alleen wat de bisschop te winnen had wanneer hij deze afspraak zou verbreken. Hiermee zou hij misschien de Utrechtse opstandelingen achter zich krijgen, maar die kans was al verkeken. De bisschop werd namelijk gezien als een pion van de Habsburgers, die zich in voorgaande bisschopsverkiezingen sterk lieten gelden door vaak uit eigen kringen kandidaten voor te dragen. Dit deden de Habsburgers niet alleen in het Sticht, maar ook in het prinsdom Luik. In beide streken werd dit ingrijpen allerminst gewaardeerd door de lokale bevolking.¹³⁸

Gewestelijke soevereiniteit

Karel V deed een op het oog flinke concessie door vrede te sluiten met Gelre in oktober 1528. In de vrede van Gorinchem werd namelijk opgenomen dat de hertog zijn grondgebied mocht behouden. Tenminste, hij zou het ‘als wesende lénen van den keyserryck’. Oftewel, de hertog zou Gelre, Zutphen, de stad Groningen en de Ommelanden in leen krijgen van de keizer. Wanneer de hertog dit accepteerde, zou hij naast de bisschop van het Sticht de enige andere rijksvorst van de Nederlanden worden. Met de kennis van nu weten we dat de hertog deze mogelijkheid heeft afgeslagen. Volgens De Meij zag de hertog hiervan af omdat zijn onderdanen weigerden onder Habsburgse jurisdictie te vallen.¹³⁹ Zelf denk ik dat de hertog ook sterk rekening hield met het slechtst denkbare scenario, namelijk dat hij kinderloos zou komen te overlijden. De hertog was bovendien al aardig op leeftijd. Als hij kinderloos bleef, zou Gelre na zijn dood alsnog in handen van de Habsburgers vallen, zoals afgesproken in Gorinchem. Bovendien betwijfel ik of de hertog zich als rijksvorst wilde verbinden aan het rijk van Karel V. Al sinds de vijftiende eeuw streden de hertogen van Gelre voor zelfstandigheid van de Bourgondiërs en de Habsburgers. Hiermee ging Karel van Egmont nu niet stoppen. Het eergevoel van de hertog heeft er dus ook mogelijk toe geleid dat hij de belening van Gelre uiteindelijk weigerde. De strijd die hij begonnen was in 1492 zette hij daarom nog enkele jaren voort tot zijn dood in 1538. Na 1528 kon hij echter nog maar weinig uitrichten tegen de Habsburgers. Van een oorlog valt eigenlijk niet echt meer te spreken. Er bestaat echter nog wel discussie over de uitkomst van de onderhandelingen te Gorinchem. Enerzijds beschouwt men de vrede als een succes voor de hertog omdat hij werd erkent als hertog van Gelre en graaf van Zutphen. Anderzijds tekende de vrede het eind van Karel's

¹³⁸ C.H.L.I. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen, ca. 1475 - ca. 1530* (z.p. 2000), 198.

¹³⁹ P.J. de Meij, ‘Gelderland van 1492-1795 – 1492-1543’, in: J.J. Poelhekke red., *Geschiedenis van Gelderland boek II* (Zutphen 1975), 13-78, aldaar 60-61.

militaire campagne tegen de Habsburgers. De vrede van Gorinchem betekende dat ‘het verzet tegen de Bourgondisch-Habsburgse feitelijk was uitgespeeld in 1528’.¹⁴⁰

De belangrijkste toevoeging aan de Habsburgse Nederlanden was het Sticht. In het verdrag van Dordrecht werd vastgelegd dat Karel V het Sticht aannam als graaf van Holland en als hertog van Brabant. Maar waarom nam Karel het Sticht zowel aan als graaf van Holland als hertog van Brabant? Volgens Israel was dit omdat de Habsburgse overheid de nieuwe gebieden als onderdeel van een groter Nederland zag met het centraal bestuur in het Zuiden.¹⁴¹ Waarschijnlijk was dit ook om Brabant niet tegen de haren in te strijken. Daarnaast is het ook begrijpelijk dat de Staten van Holland zich benadeeld voelden, omdat zij natuurlijk het grootste aandeel hadden in de geboden hulp aan het Sticht. Brabant was daarentegen niet betrokken bij de Noordelijke affaires. Bovendien was Holland politiek gezien het meest stabiele gewest in het Noorden. Holland kon een instrumentele rol spelen in het vervolg van de Habsburgse centralisatiepogingen. De provinciale overheden in Utrecht, Overijssel en Groningen waren nog ver van een effectief functionerend statenapparaat door de vele verschillende belangen en partijen die meespeelden in de lokale politiek. Het zou onlogisch zijn geweest als één van deze gewesten de dans had geleid. Bovendien, zoals Jonathan Israel ook duidelijk maakt, was Brabant een slechter alternatief geweest. De Noordelijke provincies hadden verder namelijk weinig contact met het Zuiden. De belangrijkste relaties waren de handelscontacten met Holland via de Zuiderzee en de rivieren.¹⁴² Kortom, de frustraties van Holland vallen zeker te begrijpen.

Verderop in het verdrag van Dordrecht wordt de aanname van het Sticht als hertog van Brabant en graaf van Holland nogmaals benoemd wanneer representanten van de ridderschap en de steden de Karel V aanvaarden als landsheer van Overijssel. Hierbij werd ook benoemd dat de bisschop niet in staat was gebleken het Sticht te beschermen:

Den voersz. heere elect aenmerckende, des voersz. is, ende mede dat hem, overmits de groote voorgaende oorloge ende costen, die hy gesustineert heeft, niet mogelyck en was syn voersz. ondersaten ende landen van Overysseel te defendéren ende te bescèrmen van den oppressien van den voernoemden heere Kaerle van Gelre, so hy sculdich was ende gaerne gedaen soude hebben, ende daertoe anders geen raet en wiste, om beters wille ende tot behoudenisse van syne voersz. landen ende ondersaten, ende tot praeservatie van de geheele destructie ende ruyne van hemluyden, op uren bidden ende begeren, soo sy sich selfs niet en wisten te defendéren noch te bescèrmen, want sy so seer

¹⁴⁰ De Meij, ‘Gelderland van 1492-1795’, 60-61; Struick, *Gelre en Habsburg*, 335.

¹⁴¹ Israel, ‘Part 1: The Making of the Republic 1477-1588’, 56.

¹⁴² *Ibidem*, 56-57.

benauwt waren, ende so verre gecomen, indien sy egheen hulp noch troost gecregen en hadden, dat die noot se gedrongen soude hebben, sich in viander handen te moeten ergeven, heeft geconsenteert, voersz. ondersaten, vasallen, steden, sloten, sterckten, ende andere vleckten, ende alle die dat syne luyden ende lande van Overyssel, mit alle hoere toebehoerten niet daer van uytgesceyden, voor hem, heuren erven ende nacomelingen in den voersz. landen, hem luyden overgegeven, in handen van den Keysere voersz., als herloghe van Brabant ende grave van Hollant, voor hem, synen erven ende nacomelingen, heeren ende vrouwen van den voersz. landen, ende den selven tot haren erfheere ende natuerlycken prince ontfanen ende nemen, hulde ende eedt doen sullen, als dat behoert.¹⁴³

Waarom zou het falen van de bisschop zo groot worden uitgelicht in het verdrag? Een logische reden hiervoor was om te benadrukken dat de bisschop een zwak leider was. Door dit te accentueren zouden de Habsburgers hun rol als redders in nood kracht bij zetten. De bisschop kon ook niet zonder hulp. Hij was eenmaal afhankelijk van de belastingen die werden opgehaald in steden en het platteland, maar deze schoten in de jaren in aanloop naar de overdracht veelal tekort. Bovendien ondermijnden de Habsburgers op de achtergrond de positie van de bisschop. Ten minste, ze probeerden al sinds de regeerperiode van Maximiliaan om invloed uit te oefenen op de bisschoppen. Bij de bisschopsverkiezingen droegen de Habsburgers altijd een kandidaat voor uit persoonlijke kring. Ook probeerden de Habsburgers om invloed uit te oefenen op de politieke koers die de bisschop koos. Hierin kregen de Habsburgers echter concurrentie van de hertog van Gelre, die met zijn vele invallen in het Sticht de wereldlijk macht van de bisschop probeerde in te perken. Met het verdrag van Dordrecht hebben de Habsburgers hun kans schoon gezien om de bisschop eens en voor altijd uit de weg te ruimen. Het Oversticht werd nu eigendom van Karel V en de weg lag open om ook het Nedersticht in te lijven wanneer de strijd met Gelre beslecht zou zijn.¹⁴⁴

De toenemende Gelderse dreiging had al eerder beperkt kunnen worden, maar het is goed mogelijk dat de escalatie van de politieke situatie in het Noorden onderdeel was van de Habsburgse strategie. Als ze gewild hadden, hadden ze al eerder kunnen ingrijpen. De Habsburgers waren echter al langere tijd verstrikt geraakt in de internationale politiek. Met name de Frans-Habsburgse oorlogen door de jaren heen, in totaal zestien oorlogen, namen veel tijd en middelen in beslag. Daarnaast had Karel V als de heerser van een wereldrijk de moeilijke taak om de grensgebieden te verdedigen tegen bijvoorbeeld de Ottomanen.¹⁴⁵ De

¹⁴³ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 24-25.

¹⁴⁴ Munier, 'Kardinaal Willem van Enckenvoirt', 123-124.

¹⁴⁵ Blockmans, 189-190.

Nederlanden werden pas na 1528 echt belangrijk voor de Habsburgers, dat blijkt wel uit het centralisatieproces.

Rechten en privileges

Na 1528 brak er een periode aan die getekend werd door nieuwe ontwikkelingen in het lokaal en centraal bestuur. Zo werden de nieuwe Collaterale Raden ingevoerd en werd ook de rechtspraak, wetgeving en administratie op lokaal en centraal niveau sterk hervormd.¹⁴⁶ In deze jaren trok Karel V steeds meer macht naar zich toe, ten koste van de rechten en privileges van de steden en lokale inwoners van het Sticht. Helaas staan dit soort afspraken maar beperkt vermeld in de drie verdragen. Uit andere bronnenuitgaves weten we echter wel dat Karel V zich niet altijd hield aan de beloftes die hij had gemaakt t.a.v. de steden en de ridderschap. Zo weten we uit een akte geschreven op 22 november 1531 dat de vertegenwoordigers van de drie landschappen van Overijssel (Salland, Twente en Vollenhove) en de IJsselsteden (Deventer, Kampen en Zwolle) melding hebben gemaakt van een ontvangen geldbedrag van 16.000 gulden.¹⁴⁷ Dit geldbedrag diende als compensatie voor het verlies van Drenthe aan de hertog van Gelre, die van Karel V in bezit mocht blijven van het gewest zoals omschreven in de vrede van Gorinchem: ‘die stadt van Groeningen ende die Omlanden, oock die steden ende sloten van Coeverden ende Diepenhem, ende die (!) Drenthe syn leven lanck besitten ende gebruycken sal, als hy se nu besit’.¹⁴⁸ Voor de Staten van Overijssel was dit een flink verlies. Drenthe viel lange tijd onder Stichtse invloed en maakte officieel ook deel uit van het voormalig Oversticht. In Overijssel was men daarom niet blij met de belofte die de keizer had gedaan aan de hertog, met name omdat hij eerder had beloofd om de oorspronkelijke landen van het Oversticht opnieuw te verenigen.¹⁴⁹ In het verdrag van Dordrecht wordt namelijk gesproken over het ‘recouvreren’ van de verloren gebieden en steden van het Sticht, waar Drenthe ook deel van uitmaakte, net zoals de stad Groningen.¹⁵⁰

In de meeste gevallen moesten vorsten beloftes bezweren of een eed afleggen om hun onderdanen ervan te verzekeren dat hun bestaande rechten en privileges zouden worden

¹⁴⁶ P.P.J.L. van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën* (Nijmegen 1990), 178-181.

¹⁴⁷ *Overijssel onder Karel V. Gekend uit regesten op officieele registers en daarbij behoorende acten*, red. J.I. van Doorninck (Deventer 1889), 13.

¹⁴⁸ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 35.

¹⁴⁹ Dumber en Salmon, *Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van alle volkeren*, 189.

¹⁵⁰ *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, red. Dodt van Flensburg, 28.

gerespecteerd.¹⁵¹ Ondanks het feit dat Karel V gelijksoortige beloftes deed, met name expliciet in de vrede van Gorinchem, betekende dat nog niet dat hij zich hier altijd aan hield. Met name gedurende de jaren 1530 lapte hij meerdere beloftes die had gemaakt aan de steden van Overijssel aan zijn laars. Hij was ook in de positie om dat te doen, aangezien hij een stuk machtiger was dan de voormalig bisschoppen die juist afhankelijk waren van de steden. Karel leek dit gedurende zijn bewind eerder om te draaien.¹⁵²

Zo vervolgde en intensiverde Karel V zijn centralisatiestrategie na de vergaring van het Sticht. Het gevolg hiervan was dat hij meerdere afspraken die hij had gedaan t.a.v. de rechten en privileges van de steden niet nakwam. De keizer zou gedurende de jaren 1530 echter ook privileges onderhouden, met name wanneer zich een lucratieve mogelijkheid voordeed. Zo moesten de edelen van Drenthe in 1537 bijvoorbeeld een geldbedrag betalen aan de keizer. Het ging om maar liefst 12.000 gulden, maar de edelen zouden dit bedrag enkel betalen ‘op voorwaarde van bevestiging der privilegien, oude herkomen en deugdelijke gewoonten en costumen’.¹⁵³ In de praktijk waren de wensen van de steden en inwoners ondergeschikt aan de wil van Karel V die in 1543 zijn project in de Nederlanden afrondde met de langverwachte inlijving van Gelre.

Conclusie

Het valt op dat er in de verdragen de grootste focus ligt op kwesties die te maken hebben met soevereiniteit over de gewesten. Rekening houdend met het doel van Karel V, het verkrijgen van het Sticht en de wens in het algemeen om een groot Nederland te creëren, is dat niet vreemd. Daarbij ging het natuurlijk niet alleen om het Sticht zelf, maar ook om Gelre, wiens hertog al decennialang een doorn in het oog was voor de Habsburgers. Wat we tegelijkertijd zien is dat alle betrokken partijen uit waren op terreinwinst of terreinbehoud in het Sticht. Karel V kwam als grote winnaar uit de bus. De bisschop verloor ondanks meerdere verwoede pogingen zijn wereldlijk bezit en vertrok in 1529, niet geheel zonder lege handen, naar Duitsland.

¹⁵¹ Robert Stein, ‘74 Woorden die het verschil maken: Over de ontwikkeling van het Brabants recht van weerstand’, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012), 47-63, aldaar 47.

¹⁵² Formsma, ‘De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd’, 119-120.

¹⁵³ *Overijssel onder Karel V*, red. Van Doorninck, 20.

Conclusie

In welke mate weerspiegelen deze drie verdragen, die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van de temporaliteitsoverdracht van het (Over)Sticht, de politieke situatie in de Noordelijke Nederlanden omstreeks 1524-1528? Dit is de vraag die centraal stond in deze scriptie. Elk van de drie verdragen heeft een instrumentale rol gehad. Het verdrag van Schoonhoven (1527) vormde de katalysator van de temporaliteitsoverdracht, aangezien hierin de clausule werd vastgelegd die indirect zou leiden tot de overdracht. De positie van de bisschop was grilliger dan ooit, waardoor er voor hem geen andere optie in zat dan zijn wereldlijke bezit te verpanden aan de Habsburgers. Als de bisschop wel in staat was geweest om, in samenwerking met de steden en de ridderschap, tegenstand te bieden tegen Gelre was het wellicht niet zo snel tot een overdracht van het Sticht gekomen. Dit alternatieve scenario had waarschijnlijk wel dezelfde uitkomst. De Habsburgse inwijding van het Sticht leek namelijk een kwestie van tijd. De bisschop was een niet al te moeilijke barrière om te doorbreken voor de Habsburgers.

Het verdrag van Dordrecht (1528) had als voornaamste doel om de overdracht van het Sticht te bevestigen, tenminste, van het Oversticht. Het zou nog enkelen maanden duren voordat ook het Nedersticht in Habsburgse handen kwam, maar de steden en ridderschap van Overijssel zagen hun wens naar een sterkere landsheer ingewilligd worden. Wat verder opvalt aan de inhoud van het verdrag van Dordrecht is dat ze als enige van de drie verdragen echt rekenschap geeft aan de stedelijke en ridderlijke belangen. Overijssel kreeg nu een sterke leider die wel in staat was om het gewest te ontdoen van de Gelderse dreiging. Deze machtswisseling was een teken aan de wand. Het Habsburgs bestuur over de provincie zou wezenlijk verschillen t.o.v. het bestuur van de bisschop. In die voorgaande periode was het voor de steden en ridderschap nog mogelijk om invloed uit te oefenen op de politieke koers, maar Karel V leek zich maar betrekkelijk weinig aan te trekken van de wil van de steden en de ridderschap, wiens vrijheden en privileges meer en meer beperkt zouden worden in het navolgend decennium. Met de kennis uit de verdragen, waarin ook maar bar weinig gesproken wordt over het lot van de steden en de ridderschap, viel dit misschien ook wel te verwachten.

In de maanden na de ondertekening in Dordrecht werd er hevig strijd gevoerd in Gelre en in het Nedersticht. Gedurende de zomercampagne van 1528 kreeg de bisschop weer controle over de stad Utrecht. In deze tijd werd er al stevig onderhandeld met de bisschop en

gezanten van de Habsburgers over de overdracht van het Nedersticht. Dit was immers vastgelegd in Schoonhoven. Zo komen we uiteindelijk bij de vrede van Gorinchem (1528). Ondanks dat dit verdrag geen directe invloed had op overdracht, vervulde het verdrag wel een belangrijke functie. In dit verdrag kwam namelijk de vrede tussen de Habsburgers en Gelre tot stand, waarmee de rust grotendeels terugkeerde in het Sticht. Het Gelders verzet leek nu vrijwel definitief gebroken. In de navolgende jaren wisten de Habsburgers de overige Noordelijke gewesten te veroveren. De centralisering van deze gewesten kende wisselend succes.

Kortom, uit de algemene bestudering van de drie verdragen blijkt dat de verdragen een goed beeld weergeven van de politieke situatie in de Noordelijke Nederlanden omstreeks 1524-1528. In essentie gaan de verdragen grotendeels over de soevereiniteit van het Sticht en tegelijkertijd dus ook over een cruciale positie binnen de Noordelijke Nederlanden. Alle Noordelijke gewesten waren tot op zekere hoogte betrokken bij de strijd in en om het Sticht en kregen uiteindelijk te maken met de twee kemphanen Karel V en Karel van Egmont. De voornaamste waarde van deze verdragen is uiteindelijk dat ze ons een helder overzicht bieden van de wijze waarop de temporaliteitsoverdracht van het Sticht tot stand is gekomen en welke afspraken en voorwaarden hieraan verbonden waren. De tijd waarin de verdragen zijn opgeschreven was een periode van politieke onrust. Verdragen hadden als doel om conflicten en onenigheden te beëindigen. Ze werden niet gesloten tussen vorsten, niet tussen rijken of staten. Twee van deze drie verdragen hadden echter niet het directe doel om vrede te bewerkstelligen. Het verdrag van Schoonhoven fungeerde eigenlijk als een soort opstapje voor Karel V naar de vergaring van het Sticht. Het was namelijk onrealistisch dat de bisschop zich aan de gestelde afspraken kon houden. Met de ondertekening van het verdrag van Dordrecht, enkele maanden later, lag er nog één obstakel in de weg: de hertog van Gelre. Nadat hij deze horde ook had genomen kon de keizer de overwinning bijna ruiken. Vrede was een feit tussen beide Karels in het najaar van 1528 waarna ook het Nedersticht in handen viel van de keizer. Het enige waar Karel V nog op moest wachten was goedkeuring van de paus.

Met de bestudering van deze verdragen is grotendeels de lijn uit het werk van C.A. van Kalveen doorgetrokken. Zijn onderzoek naar de politieke situatie in de Noordelijke Nederlanden tussen 1483-1520 heeft als grote inspiratie en basis gediend voor deze scriptie, en dan met name het tweede en derde hoofdstuk. Feitelijk is deze scriptie een directe voortzetting van zijn werk en had in theorie het laatste hoofdstuk van zijn boek kunnen zijn. Het is nu weer aan anderen om een vervolg te geven aan dit onderzoek. Hoewel deze scriptie qua omvang aanzienlijk is, is er nog genoeg onderzoek mogelijk naar de onderbelichte

geschiedenis van Overijssel, met name naar de jaren tussen de overdracht en het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1528-1566). Hoe beleefde men deze tijd in Overijssel? En welke ontwikkelingen hebben in deze tijd geleid tot politieke instabiliteit? Zo zijn er nog genoeg nieuwe vragen die te beantwoorden zijn. Ook zijn er nog hele andere invalshoeken te bedenken. Deze scriptie focuste zich met name op de politieke dimensie, maar het is wellicht ook heel interessant om deze periode te benaderen vanuit een cultureel of religieus oogpunt. De bodem van het beschikbare bronmateriaal is in ieder geval nog niet bereikt. Eén ding waar ik zeker van ben is dat ik in mogelijk vervolgonderzoek nog meer de diepte in moet gaan en moet proberen om mijn grenzen nog meer te verleggen. Ik had achteraf namelijk graag nog meer verschillende soorten bronnen willen bestuderen, vergelijken en willen verwerken in mijn onderzoeksresultaten. Maar zoals gezegd, in een mogelijk vervolgonderzoek is daar nog zeker genoeg ruimte voor. Ik hoop in ieder geval dat deze scriptie vele mensen in de toekomst mag bereiken en bij hen belangstelling mag wekken naar de geschiedenis van Overijssel.

Bibliografie

Archivalia

Collectie Overijssel, NL-DvHCO, HCO Stadsarchief Deventer, ID 0690, Stad Deventer, periode Middeleeuwen, 1.02.1, Akte waarbij keizer Karel V aan George Schenck, vrijheer van Tautenburg, zijn stadhouder in Friesland, volmacht geeft om in Overijssel namens hem de eed als landsheer af te leggen en de hulde van de onderzaten te ontvangen, 26 februari 1528.

Collectie Overijssel (HCO), ID 0001, Staten van Overijssel, stukken uit het Stadsarchief Deventer, 1.5, Schattingslijst van Salland, Twenthe en Vollenhove, 1527.

Nationaal Archief, Den Haag, (hierna: NL-HaNA), 3.01.11.1, Temporaliteit van het Oversticht, inventarisnummer 563, Akte van overdracht door Hendrik, elect van Utrecht, van de temporaliteit van Overijssel aan keizer Karel V, 12 februari 1528.

RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Private collection Cornelis Paulus Hoyneck van Papendrecht (Amsterdam), 1892-10-04, 42206, Harmanus Serin, Portret van Cornelis Paulus Hoyneck van Papendrecht (1686-1753).

Gedrukte primaire bronnen

Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht, red. J.J. Dodt van Flensburg (Utrecht 1838).

Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht – Het Generael-Capittel, 1524 – Het tract. v. Schoonhoven, 1527. – Het tract. v. Dortrecht, 1528. – De peys van Gorcum, 1528. – Betreffende Utrecht in 1525 II, red. Ibidem (Utrecht 1838).

De nobilitate, de principibus, de ducibus, de comitibus, de baronibus, de militibus, equitibus de advocatis ecclesiae, de comitatu Hollandiae et dioecesi Ultrajectina libri IV in quibus passim diplomata et acta hactenus nondum visa, red. Anthonius Matthaeus (Franeker 1698).

Desiderius Erasmus, *The education of a Christian prince*, red. Lester Kruger Born (New York 1968).

Overijssel onder Karel V. Gekend uit regesten op officieele registers en daarbij behoorende acten, red. J.I. van Doorninck (Deventer 1889).

Secondaire literatuur

Avis, J.G., *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel tot 1528* (Utrecht 1930).

Bevervoorden tot Oldemeule, F. van, 'Huldiging der Utrechtsche bisschoppen, inzonderheid van Hendrik van Beijeren, benevens de overdragt het wereldlijk gezag aan keizer Karel V', *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* 1 (1835), 355-371.

Blockmans, Wim en Walter Prevenier, *The Promised Lands: The Low Countries Under Burgundian Rule, 1369-1530* (Philadelphia 1999).

Blockmans, Wim, *Keizer Karel V: Keizer van een wereldrijk 1500-1558* (Utrecht 2012).

Blok, Dirk Peter, *Algemene geschiedenis der Nederlanden, vol. 5* (Haarlem 1980).

Braak, S. ter, *Met recht en rekenschap: de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007).

Campen, J.W.C. van, 'De bisschoppen van Utrecht', *Maandblad van "Oud-Utrecht"* 25 (1952) 7, 53-54.

Cools, C.H.L.I., *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen, ca. 1475 - ca. 1530* (z.p. 2000).

De Monté ver Loren, J.Ph. en J.E. Spruit, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 2000).

Does, J.C. van der, *Maarten van Rossem, de glorieuse Geldersche legeraanvoerder* (Utrecht 1943).

Dumbar, Gerhard en Thomas Salmon, *Hedendaagsche historie of Tegenwoordige staat van alle volkeren; behelzende de beschryving der Vereenigde Nederlanden, en wel in't byzonder van Overijssel* (Amsterdam 1781).

- Formsma, W.J., ‘De onderwerping van Friesland, het Sticht en Gelre’, in: J.A. van Houtte, J.F. Niermeyer en J. Presser (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden: De Bourgondisch-Habsburgse monarchie, 1477-1567* IV (Utrecht 1952).
- Hoven van Genderen, Bram van den, *Het kapittel-generaal en de staten van het Nedersticht in de 15^e eeuw* (Zutphen 1987).
- Immink, P.W.A., *De wording van staat en soevereiniteit in de middeleeuwen; een rechtshistorische studie in het bijzonder met betrekking tot het Nedersticht* (Utrecht 1942).
- Israel, Jonathan, *The Dutch Republic: Its Rise Greatness and Fall 1477-1806* (Oxford 1995).
- Ibidem, ‘Part 1: The Making of the Republic 1477-1588’, in: Ibid. (red.), *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1995), 7-230.
- Kalveen, C.A. van, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Groningen 1974).
- Koenigsberger, H.G., *Monarchies, States Generals and Parliaments: The Netherlands in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge 2001).
- Limberger, Michael, ‘No town in the world provides more advantages’: Economies of agglomeration and the golden age of Antwerp’, in: Patrick O’Brien (red.), *Urban Achievement in Early Modern Europa: Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge 2001), 39-62.
- Meij, P.J. de, ‘Gelderland van 1492-1795 – 1492-1543’, in: J.J. Poelhekke (red.), *Geschiedenis van Gelderland boek II* (Zutphen 1975), 13-78.
- Mooijweer, Js., ‘In Overijssel hatt die Ritterschaft grosse Prominenz: De Ridderschap(pen) van Overijssel van 1424 tot 1622’, in: A.J. Mensema, Js. Mooijweer en J.C. Streng (red.), *De ridderschap van Overijssel: le métier du noble* (Zwolle 2000), 11-48.
- Munier, Bonifatius, ‘Kardinaal Willem van Enckenvoirt (1464-1534) en de overdracht der temporaliteit van het bisdom Utrecht’, in: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome, dl. 27* (’s Gravenhage 1953), 122-168.
- Nagge, W., *Historie van Overijssel I* (Zwolle 1915).
- Nexon, Daniel H., *The Struggle for Power in Early Modern Europe: Religious Conflict, Dynastic Empires, and International Change* (Princeton 2009).

Peteghem, P.P.J.L. van, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën* (Nijmegen 1990).

Schepper, Hugo de, 'The Burgundian-Habsburg Netherlands', in: Thomas Brady, Heiko A. Oberman en James D. Tracy (red.), *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* (Leiden 1994), 499-533.

Slicher van Bath, B.H., *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970).

Alberts, W. Jappe, 'De middeleeuwen staatkundig beschouwd', in: B.H. Slicher van Bath (red.), *Geschiedenis van Oveslirijssel* (Deventer 1970), 61-69.

Formsma, W.J., 'De nieuwe geschiedenis, staatkundig beschouwd', in: B.H. Slicher van Bath (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970), 119-135.

Steensel, Arie van, 'Beyond the Crisis of the Nobility. Recent Historiography on the Nobility in the Medieval Low Countries II', *History Compass* 12 (2014) 3, 273-286.

Stein, Robert, '74 Woorden die het verschil maken: Over de ontwikkeling van het Brabants recht van weerstand', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 29 (2012), 47-63.

Struick, J.E.A.L., *Gelre en Habsburg 1492-1528* (Utrecht 1960).

Theissen, J.S., *De regeering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1912).

Tracy, James D., *Holland under Habsburg rule, 1506-1566: the formation of a body politic* (Berkeley 1990).

Overige afbeeldingen

Wikipedia, 'Geschiedenis van de Nederlanden in de Middeleeuwen' (versie 17 maart 2022), [https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_de_Nederlanden_in_de_Middeleeuwen#/media/Bestand:Political_map_of_the_Low_Countries_\(1350\)-NL.svg](https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_de_Nederlanden_in_de_Middeleeuwen#/media/Bestand:Political_map_of_the_Low_Countries_(1350)-NL.svg) (28 juni 2022).

Canon van Nederland, 'Het wapen van Overijssel. Staatkundige eenheid. Tijd van ontdekkers en hervormers', <https://www.canonvannederland.nl/nl/overijssel/overijssel/wapen-van-overijssel> (28 juni 2022).¹⁵⁴

¹⁵⁴ Afbeelding op voorblad.

Woordenlijst Middelnederlands

Onderstaande woorden zijn afkomstig uit de verdragen van Schoonhoven, Dordrecht en Gorinchem. De definities zijn afgeleid uit en/of geïnspireerd door definities uit het *Historische woordenboeken: Nederlands en Fries*.¹⁵⁵

Adh(a)erent: aanhanger, medestanders

Advenant: in overeenstemming met het vorige

Affectéren: van gelden of goederen, ze aanwijzen ter dekking van bepaalde uitgaven; in 't bijzonder van onroerende goederen; ze hypotheccair verbinden

Aflyvich worden: sterven, overlijden

Appoinctement: regeling

Arch/argelist: bedrog, kwaad (als bejegening)

Cedeeren: afstaan

Comprehendéren: insluiten (opnemen), begrijpen, bevatten of samenvatten

Cruce: kruis

Current: gangbaar (geld)

Extirpatie: het geheel doen verdwijnen; het ongedaan maken; uitroeijing

Fortse: kracht, macht, ontwikkeling van kracht; ook de misbruikte kracht en macht, geweld

Furniéren: het leveren, verschaffen van geldelijke middelen

Hemluyden: zich, hun

Heretycquen: heidens, kettters

Herkomen: oude gewoonte, gewoonterecht

¹⁵⁵ Zie <https://gtb.ivdnt.org/search/> (Juni 2022).

Heur(en): kan zowel bedoeld zijn als persoonlijk voornaamwoord als bezittelijk voornaamwoord, bijvoorbeeld ‘haar (heur) erfgenamen’ of ‘zijn (heur) grondgebied’

Irrevocabel: niet te herroepen, kan niet teruggenomen worden

Knecht(en): In toepassing op krijgslieden, bijvoorbeeld soldaat of militair

Naersticheyt: ernst, volharding, inspanning, volhardende ijver, naarstigheid

Obediëren/obedieeren: gehoorzamen

Oppressie: onderdrukking, onderdrukkende, tirannieke handeling

Pointen: verschillende betekenissen, in de context van het verdrag heeft het hoogstwaarschijnlijk de volgende betekenis: toestand, situatie.

Praejudicie: nadeel, schade

Praeservatie: bescherming, bewaring, behoud.

Prétenderen: vorderen, aanspraak maken op, eisen of beweren

Quitancie: kwitantie, kwijtschelding, bewijs van betaling van een geldelijke schuld

Realyck/Reëlyck: op een zaak betrokken, aan een zaak verbonden, de onmiddellijke heerschappij over een zaak verschaffende, zakelijk

Recompenséren: geleden schade of gemaakte onkosten vergoeden; vergelden

Recouvréren: terugkrijgen, invorderen

Renunciéren: afstand doen van

Restituieren: opnieuw instellen, herstellen in de oude functie

Request: verzoekschrift

Secret: geheim

Subveniëren: te hulp komen, bijstaan

Sustineeren: onderhouden, staande houden

Vermaledyder: vervloekt, door God verdoemd

Viander: vijandig(e)

Vlecken: bevuilen, bezoedelen, smetten (znw.)

Voersz./voorsz.: eerder vermeld in hetzelfde geschrift/document; voornoemd. Wordt met name gebruikt in ambtelijk taalgebruik

Wederspanning: zich verzettend, tegenstrevend

Ypothequéren: tot onderpand stellen